

АНДРЕЙ ПАНТЕВ

ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯТА НА АНГЛО-РУСКИТЕ
ПРОТИВОРЕЧИЯ В ЕВРОПА 1856—1875

Andrei PANTEV

THE DESTABILIZATION OF ANGLO-RUSSIAN
CONTRADICTIONS IN EUROPE — 1856—1875

Р е ц е н з е н т: проф. *Христина Михова*

Р е д а к т о р: ст. н. с. *Виржиния Паскалева*

Научният смисъл и оправдание на едно изследване на англо-руските отношения през 1856-1875 г. у нас се изразява най-общо в тясната връзка и зависимост на нашата национална история с тези отношения. Години преди Освободителната война Англия и Русия стояха като два исторически антипода в драмата на българския национален въпрос. За разлика от Франция Англия не позна крайно противоположни амплитуди в своята позиция в Европа. Тя стоеше неизменно срещу руското влияние, под каквато и форма да се проявяваше то. Няма политическо разрешение на който и да е национален и териториален проблем в Европа, в който двете страни да не взеха активно участие. Специално на Балканския полуостров това политическо присъствие на Англия и Русия имаше почти винаги решаващо значение за съдбата на този невралгичен район.

Но историята на англо-руските отношения не може да бъде изследвана единствено в контекста на заплетените проблеми на Изтока. Те не са обикновен компонент от политическата обстановка в Европа през XIX в. От тяхното състояние в голяма степен и в повечето случаи зависи по какъв начин ще бъдат уредени множество политически усложнения навсякъде по света. Тази общоисторическа значимост на отношенията между Великобритания и Русия им определя особено място в борбата за световно господство в епохата на класическия капитализъм.

Противоположни гледища и враждебни действия на двете страни е постоянен фактор в историята на втората половина на XIX в. Тази враждебност обаче не е винаги еднаква по степен и мащаб. Въпреки многобройните епизоди на остри стълкновения след Кримската война Англия и Русия никога вече не стигат в отношенията си до въоръжено сблъскване, колкото и често да се коментира такава възможност. Това бавно и частично, а също и много колебливо изживяване на англо-руския антагонизъм е един от най-значимите процеси в политическата история на Европа преди Първата световна война.

Разглежданият в настоящата работа период е особено показателен в това отношение. Той свидетелства, че много от критичните епизоди в историята на Европа не получиха по-нататъшно негативно развитие главно поради намесата на фактора Англия — Русия, взет в неговия комплексен обхват. На места тази намеса бе негативна, на други — положителна, но във всички случаи тя оказваше съществено влияние върху множеството нови явления и събития, с които изобилствуваше европейската и световната история. Но ако определяме значението на политиката на Англия и Русия като трайна величина в политическата история на XIX в., това съвсем не означава, че преките отношения между тези страни се намираха в неизменно състояние. Напротив. Те не само влияят върху развитието на други страни, но и самите

те изпитват постоянно и пряко влияние на световната политическа динамика. Поставеният на изследване период е особено интересен в това отношение. Той започва с последиците от най-високата точка на англо-руската вражда през целия XIX в. — Кримската война, и завършва с началото на голямата балканска криза. Време, в което нито враждата, нито сътрудничеството в англо-руските отношения не се развиваха по възходяща линия. Между тези две хронологически точки се извършва неравният процес на условно изживяване на англо-руския антагонизъм, макар и само по някои въпроси и само в някои географски зони. Целта на настоящата работа е да установи причините и изявите на този процес, както и неговото значение за политическата съдба на българите.

Горепосочените съображения представляват главните мотиви за решението да поставим на научно изследване този въпрос. Допълнителна причина за това решение представлява важното обстоятелство, че въпреки многобройните изследвания по дипломатическа история на XIX в. не можахме да открием специално изследване по англо-руските отношения в тези хронологически рамки и с тези предметно-тематични задачи. Поради това ние се надяваме да направим скромен принос както по въпроса за ранните корени и причини за последвалата Първа световна война, според нас в недостатъчна степен известни на българския читател, така и да въведем последния в един от най-важните лабиринти на външнополитическия фактор в историята и теорията на българската национална революция. От проявите, резултатите и тенденциите на англо-руските отношения през периода българският читател може да направи косвени заключения за външните условия, в които се развива българското националноосвободително движение, за това, какво са могли и какво не са могли нашите възрожденски дейци, защо така протичат финалните перипетии на българското Освобождение и дори в какво обкръжение са направени първите външнополитически стъпки на новосъздадената българска държава. Ръководени сме от мисълта, че можем да отговорим на малка част от тези големи въпроси, които още стоят пред нас, когато започваме това кратко изследване.

Обемното разпределение на изложението е съобразено както със значимостта на отделните проблеми и събития от темата, така и със степента на тяхното научно обяснение от страна на автори, работещи по сходни изследователски задачи. Понеже засягането на англо-руските отношения не е отминало в много от общите и специални трудове по историята на XIX в., не е възможно да се направи кратък преглед на разноликата историческа литература, сходна на настоящата тема. Поради това тук си служим със сравнително най-съвременните постижения на онези автори, които са си извоювали научен авторитет в тази област. В същото време даваме определено предпочитание на изобилната архивна документация, която ни позволява да развием някои само частично докоснати проблеми. Някои решени от съвременната историческа наука въпроси са поставени на по-задан план за сметка на други, които според нас имат по-голяма научна стойност и се нуждаят от по-пространствено научно обяснение.

По тези причини повече се спираме на Източния въпрос и Балканите, отколкото на Италия и Полша като обект на англо-руските отношения, още повече, че именно там започнаха да се проявяват реалистичните тенденции в англо-руските отношения, които постепенно засегнаха цялостния им облик.

Това своеобразно „географско“ предпочитание се дължи и на други, не по-маловажни причини и обстоятелства. Колкото и противоположни да бяха англо-руските отношения в Европа, те можеха да бъдат подведени под една обща черта, която определяше тяхната „близост“ по отношение на райони на интерес. Главната европейска зона, в която Русия имаше намерение да възстанови своята позиция в Европа, бяха Балканите. Това бе маркирано във всички документи след Кримската война, които трасираха стратегическите направления на руската външна политика.¹ В същото време в британския Форин офис продължаваха да смятат, че „най-благоприятната възможност за успешно контриране на прекомерните руски амбиции в Европа и района на Средиземно море продължават да бъдат Балканите, районът на Пролитите и Близкият Изток“. И руската, и английска дипломация като че ли предварително си бяха определили полетата на политическите сражения.

Но тази куриозна близост в сферите и насоките в политическата дейност на двете държави не се изчерпва само в това отношение. И двете страни се стремяха да осъществяват своите външнополитически програми в Европа посредством избягване на особени усложнения и конфликти. За Русия това бе наложено от необходимостта от вътрешна модернизация и търсене на външни съюзници, за Англия — от политическите кризи по избирателната реформа и Ирландския въпрос и поради неимоверната активизация на колониалната експозиция в Азия, Африка и Далечния Изток.

Историята отсъди Англия и Русия да се срещнат отново на един твърде познат им исторически терен. Това бе двубой, чийто произход, прояви и резултати представляват същността на настоящото изложение.

1. ОБЩИ ЧЕРТИ И СПЕЦИФИЧНИ ОСОБЕНОСТИ В ЕВРОПЕЙСКИТЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1856 — 1875

Времето от Парижкия конгрес през 1856 г. до Голямата балканска криза — 1875 г., е последният етап от световната история, през който международните отношения запазват все още традиционен характер. Въпреки че не е лишен от военни стълкновения и междудържавни кризи, революционни събития и държавнотериториални метаморфози, този период ознаменува относителния стабилитет на европейската политическа сцена. Съпоставен с епохата на Наполеон Бонапарт и руско-турските войни от началото на XIX в., революционните сътресения от 1830 и 1848 г., това е период на класическата дипломация, на компромисното разрешение на европейските конфликти.

Главната причина за сравнително спокойното развитие на европейската политика бе отсъствието на стабилни съюзнически отношения между европейските държави, което създава първото в световната история „равновесие на страх“. Всяка от големите континентални сили бе принудена да проявява максимум умереност и предпазливост, както поради нестабилността или аморфните очертания на коалиционните системи, така и поради неувереност в собствения си военен потенциал. Преобладаването на Англия в Африка и в световния океан, германската хегемония на континента след 1871 г., австро-немско-руското господство в Полша, американското наста-

няване в карибския басейн маркираха географските параметри на условното разпределение на влиянието на Великите сили в световен мащаб.

Относителният стабилитет в европейските взаимоотношения бе необходим, понеже повечето държави стояха пред прага на грандиозни планове за издигането си като световна сила. Преминаването на европейския капитализъм в империалистическа фаза бе съпроводено с експанзия извън континента, поради което в Европа бе необходим мир.

Това обаче съвсем не означаваше, че в Европа бе установен особен ред и стабилитет в междудържавните отношения. Един сравнителен анализ на дипломатическата преписка и коментариите на европейския печат е плътно ангажиран с прогнози и предохранителни мерки относно предстояща война. Можем определено да твърдим, че самото понятие „общоевропейска война“ отново след Тридесетгодишната война и войните на Наполеон се бе възвърнало в речника на политици, дипломати и журналисти.

Продължението и прилагането на тези явления в практиката на голямата европейска политика се изясняваше в наблюдението, че малкото неутрални или временни съюзнически договаряния, които се постигаха по това време, се осъществяваха определено с агресивни цели. В тях главен момент бе подготовка и обезпечаване на страните — участници в един или друг съюз за проектираната война срещу друга страна. Отбранителните функции в тези съюзи имаха периферно, допълнително значение, а на места те въобще не бяха предвидани.

Типични примери в това отношение са съюзът в Пломбиер, сключен на 20 юли 1858 г. между Наполеон III и Кавур срещу австрийските владения в Централна Италия, тайният договор между Русия и Франция от март 1859 г., обезпечаваш дипломатически планираната война на Франция срещу Австрия, итало-пруският съюз от 8 април 1866 г., Бисмарковото осигуряване на неутралитета на Русия и Англия в навечерието на Френско-пруската война от 1871 г. и пр.

Така че липсата на продължителни съюзнически образувания в Европа не означаваше ера на мир и съгласие между Великите сили. Напротив. През целия разглеждан тук период петте Велики сили се събраха заедно и взеха общо решение само по един въпрос — този за Люксембург през 1867 г. Естеството на съюзите и отношенията между силите бе такова, че в нито един случай не бе предотвратена замислената война с дипломатически средства.

Установената след Кримската война европейска система на сигурност бе изкуствена и лабилна конструкция. Създаденият от силите на Същия съюз ред в Европа не бе заместен от договорна регламентация на сферите на влияние. Неслучайно тогавашните политически наблюдения откриват „анархия“ в смисъл на отсъствие на разграничителна установеност във взаимоотношенията на Великите сили. Тесните връзки между Пруссия и Русия, враждата между Русия и Англия и между Франция и Пруссия бяха единствените трайни фактори в европейската политика. След събитията от 1848 г. и разгрома на Парижката комуна през 1871 г. всяка от великите сили преживя външнополитически затруднения и стопански изпитания, свързани с политическа и национална консолидация, със загуба на територия или създаване на нови държави, обособени по национален признак от предишните чужди владения.

Загрижеността на европейската реакция от развитието на революционната вълна на класова и национална почва, опасенията на западноевропей-

ските държави от засилването на руското влияние в Европа бяха допълнителни причини, наложили общата тенденция към умереност. Поради съображения, специфични за всяка отделна страна, забелязваме общ стремеж възникващите конфликти да не нарушават съотношението на силите на континента.

Кримската война маркира началото на особената фаза, в която навлезе борбата за господство в Европа. Принципът за равновесието, т.е. взаимната неутрализация на Великите сили, стана необходимо и предварително условие за успеха на всяка външнополитическа акция. В последвалото десетилетие в общеевропейски мащабни беше завършена буржоазната революция. Израз на този дълъг исторически процес бе появата на националния принцип в международните отношения.

Заговори се за „национална ера“, за „национални войни“, за прекрояването на някои европейски територии, за правото на нацията над династията. Националните проблеми се превръщаха в политически, международни и дипломатически проблеми. Разбира се, националните движения в Европа не определяха изцяло постъпките на дипломацията и характера на европейската политическа обстановка. Но те станаха фактор, който не можеше да бъде пренебрегван в политическите, теоретическите и моралните принципи на европейската политика. Това допълнително съдържание на международните отношения придаваше ново значение на отношенията между държавите като фактор в историческото развитие. Съобразяването в една или друга степен с националните движения стана неотменна политическа реалност във външната политика и на най-реакционните и консервативни режими в света.

Утвърждаването на нациите беше резултат от вътрешното развитие на определени европейски територии. Развитие, което изискваше изменения в установеното европейско равновесие и с това превръщаше вътрешните по своя произход национални искания в международни. Правото на нацията бе поставено във фокуса на дипломатическите дискусии. Ерата на националната политика бе представена от най-големите дипломати на епохата: княз Бисмарк, княз Горчаков, граф Кавур, маркиз Солсбъри — политици с аристократически манталитет и консервативни схващания. Европейската дипломация се „подчини“ на националните проблеми, защото вече не можеше да ги игнорира. Тя постави за решаване националните въпроси на Италия, Германия и Балканите в рамките на своите интереси. Тази линия намери най-силна изява в няколко войни, водени под национален флаг, в името на националния принцип. Те несъмнено допринесоха за решаването в известна степен и на националните проблеми. Европейските сили търсеха други форми, чрез които да осигурят традиционните си интереси в новата обстановка. Силите се опираха на националния принцип като морален, политически и етнически аргумент. С войната за Италия през 1859 г. този проблем взе облик и на въоръжен конфликт и по такъв начин засегна пряко или косвено всички в Европа. Водени под национален флаг и в името на националния принцип, освободителните или обединителни акции в Италия, Германия, Ирландия, Полша, Балканите и др. ставаха първостепенен обект на международни комбинации, усложнения, предвиждания, компенсации и пр. Но всички тези национални реализации бяха съобразени или подчинени на императивите на голямата европейска политика, естествено наложени от традиционни интереси. Това обяснява защо някои националноосвободителни или обединителни акции успяха, но други, подготвени на места с повече усилия и повече възможности, не бяха осъществени.

Въпреки че за пръв път на Парижкия конгрес бе официално употребена думата „конгресна система“, Кримската война само ликвидира „виенската система“, основана върху принципите на бурбонския легитимизъм. Конгресът в Париж не успя да създаде трайна съюзническа структура в Европа. От тази тактическа слабост на териториалния консерватизъм на страните-победителки се възползуваха силните Германия и Италия, но не и страни като Полша и Ирландия, които имаха също традиции в националното движение.

Кримската война, която наруши стария европейски концерт, бе отпразнена точка за нови съюзнически комбинации. Те отговаряха както на интересите на нарастващите национални движения в Европа, така и на настъпателния характер в развитието на капитализма през втората половина на XIX в. Тази причина създаде широка база за остри конфликти на два фронта — от една страна, на самите Велики сили, които искаха да използват тези движения в интерес на своите политически програми, и, от друга — между поборниците на националната идея в различните страни и представителите на Великите сили. По такъв начин популярната идея за създаването на национални държавни формации бе до голяма степен подчинена на изискванията за равновесието в Европа. Германия, която най-успешно преодоля този проблем, следеше да се съобразява с обективните реалности на европейското равновесие и въпреки че излезе в силна позиция на европейския континент, не осъществи максималния вариант на своята обединителна програма. Националната политика на буржоазните ръководни кръгове в подчинените, зависими и разпокъсани държави в Европа въведе не само нови фактори в европейската политика, но и създаде нови, буржоазни по своята същност и произход принципи на национално утвърждаване посредством използване на международната обстановка.

Възможността от появата на нови европейски сили поддържаше относителното равновесие на континента. Всяка от силите имаше от какво да бъде недоволна, какво внимателно да пази и към какво да се стреми в случаи на дестабилизация на континента. За Русия задача номер едно бе преодоляването на дипломатическата изолация, от което зависеше успехът на всички евентуални начинания на царизма в Европа. Австрия, от 1867 г. Австро-Унгария, след загубата на Италия и поражението при Садова се стремеше да ограничи силните сепаратистки движения в империята. Изходът от Френско-пруската война анулира перспективите за възстановяване на нейната позиция в Централна Европа. Единствено перспективно направление за разширение остава районът на Долни Дунав и Балканите.

Италианското освободително движение, отмяната на Виенските решения, обединението на Дунавските княжества, вълненията на Балканите от началото на 60-те години, последователните поражения на Австрия и обединението на Италия, Критското въстание и откритата от него балканска революционна криза от 1866 до 1869 г., Френско-пруската война, чрез която Прусия застана между първите сили в Европа, полското въстание от 1863 г. и предизвиканите от него усложнения, Парижката комуна от 1871 г., военната тревога от 1875 г. и накрая Източната криза от 1875 — 1879 г. — това са главните жалони, които бележат общите насоки, тенденции и изменения в европейската политическа обстановка след Парижкия конгрес.

Успехите на Англия във външната политика се опираха на търговско-икономическото ѝ могъщество, на предимствата, извели я в монополна позиция на световния пазар, на рано осъществения промишлен преврат, на

стратегическата хегемония на британския флот и не на последно място на приемствеността във воденето на дипломатическата дейност. Осмисленият политически опит на английската буржоазия да управлява вътре в страната бе прилаган по отношение на външната политика чрез използване на дипломатически средства, често пъти заместващи многохилядни армии и военни операции на континенталните държави. Пословичната синхронизация между отделните звена на английската политика — Форин офис, Военното министерство, Адмиралтейството, Дружеството за откъсване на инвествиции, Комитета за външна търговия и други, подсилена с неузвзимостта на територията на Британските острови при тогавашната бойна техника, даваше възможност на английската дипломация да осъществява онези успешни многопланови комбинации, поради които още по времето на Фридрих II чужденците назоваха Англия — „Коварния Албион“.

Английската европейска политика след Кримската война се свеждаше до изкуството ѝ да се осигури подходящ за политическия момент стратегически баланс на континента. Тя предприе временни комбинации с Прусия, Австрия и дори с Русия за неутрализиране на Франция, с Франция и Австрия — за конфронтиране на Русия, с Франция и Русия за възприемане на Австрия и Прусия. Тази универсална дипломатическа активност на Англия даваше възможност тя да развие изключителна териториална експанзия към извъневропейските райони на интерес.

Условният английски неутралитет в трите континентални войни през 1864—1871 г., както и по време на напрежението в австро-италианските и френско-австрийските отношения имаше напълно обосновани причини. Англия целеше да използва Прусия като контрасила срещу Франция и Русия. Типичен пример в това отношение бе подкрепата, оказана от външния министър във второто правителство на Палмерстон — лорд Джон Ръсел, спрямо Италия. На 27 октомври 1860 г. пред цяла Европа Ръсел декларира открити симпатии към действията на Гарибалди в Неаполитанското кралство и разграничи своето отношение от това на представителите на Австрия, Франция, Прусия и Русия.³ В същото време обаче Ръсел се обяви против унгарското освободително движение въпреки проунгарските симпатии на британската общественост и обществено мнение.⁴ Наблюдаваме сходни европейски явления. По същите причини Англия предупреди Бисмарк по време на военната тревога от 1875 г., че не ще остане безразлична към ново пруско нападение срещу Франция.⁵ Така между 1856 и 1875 г. английската доктрина за пресичане опасното издигане на една европейска държава бе ефективно прилагана в практиката.

В навечерието на Френско-пруската война бе ясно, че Англия няма да се намеси и ще остане неутрална, ако не се засегнат Белгия и Проливите.⁶ С това тя маркира кои са съответните ѝ главни зони на интерес в Европа. За английската политика бе достатъчно да бъдат спазени две странични условия в предстоящата война — първо, австро-пруската конкуренция на Балканите да бъде преодоляна по пътя на очертаване сфери на влияние в този район и, второ — Френско-пруската война да не повдигне Източния въпрос, от което под форма на компенсация за неутралитет може да се възползува Русия. Възможността да се отделият тези два проблема от настъпващия конфликт между Франция и Германия бе главната причина войната от 1871 г. да не се превърне в общоевропейска война.

В началото на 1870 г. Източният въпрос излезе отново на сцената на европейската политика. Той се изрази в няколко взаимно свързани компонента — конфликт между Черна гора и Портата, кризата по транспорта на оръжие през Румъния за Сърбия, опит от страна на румънския крал Карол да провъзгласи независимост, безредици в Далмация.

Сложната динамика на европейската политика неизбежно сблъскваше отново Англия със стария ѝ съперник на Изток — Руската империя. Общото състояние на последната свидетелствуваше, че въпреки загубата на войната в Крим Русия отново се изправя като главна бариера срещу английските планове в много частни на света.

Кримската война наанесе съществени корективи в руската външна политика. Русия завинаги губи господството си в политическия живот на Европа. Феодално-крепостническият строй претърпява поражение при конфронтацията си с буржоазните сили на Западна Европа. На руските държавници става пределено ясно, че без вътрешни промени в страната постигането на външнополитически успехи е немислимо. Една от първите задачи на новия цар Александър II е чрез определени частични реформи в администрацията да осигури здравия тил на Русия в по-натъжшните ѝ борби за нови земи и сфери на влияние.

Реформите от 60-те години на миналия век отделят главно внимание на въпроса за крепостничеството, тъй като това е основната разлика в структурата на обществото между Русия и останалата част от Европа. Новите реформи оказват съществено влияние върху основните принципи и направления на нейната външна политика. Въпреки формалното изоставане на принципа на монархическата солидарност основна идея във външнополитическите възгледи на царизма остава борбата срещу проникването на революционната вълна, обхванала Западна Европа.

Поражението във войната отнема за близо двадесет години предишната активност на Русия в ролята, която тя имаше за разрешаване на европейските спорове. През този период политическата карта на Европа претърпява значителни промени, които обаче не засягат пряко районите, където трябва да се отстояват интересите на Русия.

Кримската война показва смъртната опасност за Русия при отсъствие на съюзници. В едно и също време бяха застрашени Крим, Западна Украйна, Кавказ, Прибалтика, руска Полша, Финландия и Аландските острови. Времето на едноличните решения в Петербург и свободните действия на руската армия бе отминало. Намирането на ефективен съюзник стана главният организационен и стратегически проблем в руската външна политика. Царското правителство търсеше общо решение на няколко тактически затруднения, главното от които бе ревизия на клаузите за „неутрализация“ на Черно море посредством дипломатически комбинации и съюзнически коалиции.

Бързите успехи на руското напредване в Средна Азия наред с големите търговски операции бе възможно и поради това, че в тази насока Русия още можеше да реализира своята териториална експанзия, без да срещне сериозна съпротива и поради това без да търси европейско сътрудничество. Отначало Англия и Франция дори поощряваха руския интерес в Средна Азия, за да ангажират усилията на руското правителство в неевропейски проблеми. Но през 1865 г. английското правителство намери, че Русия отива твърде далече в Азия. Когато от Лондон бе предложено на Русия да се определи демаркационната линия на руските и английските интереси там, Горчаков от-

говори с отказ.⁷ През 1868 г. Русия превзема Самарканд и Бухара, през 1873 г. — Хива, през 1875 г. — Коканда. „Отклоняването“ на Русия в Средна Азия подготви лоша изненада на тези, които очакваха то да дезангажира царизма в Европа. Именно в Средна Азия бе подготвено военно, стопански и дипломатически „завръщането“ ѝ в Европа.

Поради поражението си в Крим и начинанията в Средна Азия Русия не можа да вземе активно участие във въстанията в Сърбия, Гърция и Крит в края на 50-те и началото на 60-те години. Смисълът на клаузата от Парижкия договор, прокламираща независимостта и целостта на Турската империя, явно означаваше, че нито една сила не можеше да обяви война на султана без сътрудничеството или благосклонния неутралитет на трета сила. Поради това Русия бе готова да подкрепи намесата на Франция в италианското рисерджименто, за да се надява на съдействието на Наполеон III в руските опити за възвръщане на загубеното на Балканите. През есента на 1860 г. Наполеон III и Горчаков постигат условно съгласие за разчленяването на Турция и създаването на балкански страни, федерирани по етнически признак.⁸ След краха на френско-руското сближение заради Полша руската дипломация потърси компромисен план за разделяне на Източните и Западните Балкани между Австро-Унгария и Русия. През ноември 1866 г. мъртвороденият австро-руски план става известен в Берлин, Париж, Цариград и Лондон,⁹ което предreshава неговото бъдеще.

Поредната балканска криза, която възникна паралелно в Румъния и Крит през 1866 г. и завърши с частичната международна регламентация на повдигнатите от нея въпроси през пролетта на 1869 г.,¹⁰ отново изпрати Англия срещу Русия въпреки преобладаващото френско влияние в засегнатите от кризата райони. Когато през 1867 г. бе съставен план за обща акция на балканските народи срещу Турция,¹¹ план, възприет много по-сериозно от Сърбия, отколкото от Румъния и Гърция, Англия бе главната съпротивителна сила на балканските амбиции, въпреки че не притежаваше нито най-големи интереси в тези страни, нито преобладаващо влияние в тях. Изхождайки от общия консервативен принцип в териториалните проблеми в Европейска Турция, Англия външно като че ли защищаваше повече австрийски или френски интереси на Балканите. Трудността в осъществяването на френско-руското сближение показва връзката между Източния въпрос и проблема за господството в Централна Европа. След 1866 г. и Франция, и Прусия не могат да бъдат полезни на Русия на Изток (Балканите), защото тяхното внимание и усилия са концентрирани на Запад (предстоящият конфликт на френско-пруската граница). Нежеланието на Горчаков да изостави руско-пруския съюз става втората, след Полша, причина за неуспеха на френско-руското сближаване.

Установената временна близост между Франция и Австро-Унгария след 1867 г. носи допълнителни затруднения на Русия. Последната не е готова да сътрудничи на трескавите приготовления в Сърбия, Босна и България за въстание. Руското правителство се чувствуваше обезпокоено от своята неподготвеност в случай, че предстоящата Френско-пруска война предизвика въстанически акции в Европейска Турция. Това опасение допринесе извънредно много за засилващата се зависимост на Русия от Прусия по Източния въпрос. При дирижираното от Лондон враждебно обкръжение руската дипломация бе принудена първа да подкрепи идеята за германското обединение. Тайното руско-пруско споразумение от март 1868 г., което бе

началото на дипломатическата подготовка за обединението на Германия, изведе Русия от кошмара на Кримската коалиция и макар и косвено, реши на последната да се заеме отново и активно с балканските дела. През януари под силен руски натиск най-сетне Прусия се съгласи предварително да продаде оръжие на Сърбия.¹²

При противоречивия развой на френско-германските конфликти Англия и Русия често заемаха позицията на двете най-силни държави на европейския континент. Преките отношения между двете страни преживяват интензивна динамика, варираща в крайните си точки от военен съюз през Наполеоново време до патологични прояви на международна омраза по времето на Кримската война. Целият викториански период от английската история протича под знака на ескалацията на политическата русофобия в Англия. Това даде основание на съвременен английски автор да търси именно там първата „студена война“ в световната история.¹³ Консервативната партия и близкият до нея монархически институт винаги гледаха на воденето на външната политика като на форма на борба срещу Русия.¹⁴ Едва след 1905 г. и във всички случаи не навсякъде можем да приемем, че антируската насоченост на английската политика не предопределя британската стратегическа позиция по света.

След Австро-пруската война от 1865 г. във Форин офис се бе установило безусловното убеждение, че Англия следва да предприеме военни действия срещу Франция в случай на нарушаване на неутралитета на Белгия и срещу Русия в случай на нарушаване статута на Пролливите.¹⁵ Само при тези евентуалности Англия приемаше, че е задължена да се намеси с въоръжени сили в Европа.

След края на френско-руското сближение Русия изпадна в затруднена позиция. Отношенията ѝ с Англия бяха изключително враждебни. По същото време австро-руските контакти достигнаха най-ниската точка на студенина след 1853 г. Визитите на султана в Лондон и Париж потвърдиха консерватизма на кримските съюзници по отношение на Черно море — най-болезнената точка в руския реваншизъм след 1856 г. Европейският печат коментираше възобновяването на кримската коалиция, което да придобие нов договорен характер. Само Прусия стоеше между Русия и нейната пълна дипломатическа изолация. Това възвръщане на Франция към кримските ѝ съюзници само свидетелствуваше за нейната слабост — от 1866 г. започва краят на нейната хегемония в Европа, унищожена след четири години. С това обаче положението на Русия бе само усложнено.

Горепосочената промяна в европейската политическа обстановка автоматически изтласка Англия в много благоприятна позиция. След неуспеха на проектирания френско-руски съюз се очертаха две държавни коалиции в Европа — Русия и Прусия, от една страна, и Австро-Унгария и Франция, от друга. Ако за френското правителство бе вече невъзможно да отдели Русия от Прусия, то едновременно невъзможно бе и за Русия да отдели Австро-Унгария от Франция. Англия застана между тях. От нея зависеше накъде ще натезжат везните на европейското равновесие.

Това благоприятно за Англия съотношение бе нарушено от две крупни събития на континента — разгрома на Франция и Съюза на тримата императори, сключен на 25 май — 6 юни 1873 г. Последната държавна коалиция съюзяваше три държави, доста близки по вътрешно устройство и твърде различни в перспективната си външнополитическа експанзия. В Ан-

глия Съюзът на тримата императори бе винаги гледан с враждебност като „северна комбинация“. Като дипломатическа антитеза на този континентален съюз английската дипломация изнесе на преден план идеята за сътрудничество на великите сили в проблемите на европейската сигурност. Гладстон обяви решенията на „европейския концерт“ за венец на дипломатическата мъдрост. Англия се стремеше да разтрогне европейския съюз на трите най-мощни държави чрез призови за европейско единство. Разбира се, никой в Европа не криеше, че Съюзът на тримата императори има антианглийска насоченост и че така Русия деблокира своята неблагоприятна изолация.

Лаконичната оценка на Дизраели: „Равновесието на силите е разрушено изцяло и страната, която страда най-много от резултатите при тази промяна, е Англия“¹⁶, е допълнена с песимистична прогноза: „Равновесието не съществува и ако ние не променим нашите отношения с трите северни сили, те ще действуват без нас, което не е желателно за държава като Англия.“¹⁷

Тези две съждения свидетелствуват за наложеното от Съюза на тримата императори активизиране на английската политика в Европа. Целите за „възвръщането на равновесието“, маркирани в Лондон обаче, не предвиждат включването на Англия в съюзническа комбинация като балансираща сила. Необходимостта от разрушаване на Съюза на тримата императори и възстановяване на системата на равновесие на силите в Европа стават двете съществени звена в континенталната политика на Англия. Този похват налагаше активното участие на Лондон в европейските взаимоотношения. Цялата политическа линия на Англия е насочена към тази задача. Това не може да не повлияе върху преките контакти между нея и членовете на съюза поотделно. По-късно Съюзът на тримата императори се разпадна не само в резултат на вътрешните си противоречия, но и вследствие усилията на английската дипломация, която осъществи задачата да експлоатира тези противоречия.

Недълго преди разтрогването на Съюза на тримата императори обективният ход на европейските взаимоотношения бе дал възможност за демонстрация на неговата политическа неефективност. Това бе общата тревога, обхванала Англия и Русия по време на европейската криза в началото на 1875 г., когато бе създадена обстановка за нови войни между Германия и Франция. Общите постъпки на Англия и Русия, които предупредиха Германия да не напада Франция,¹⁸ бе първото двустранно действие на двете страни от 1850 г. насам. Първият пробив вътре в системата на Тройния съюз бе направен от Русия, и то чрез съдействието на Англия. Този факт бе повече от симптоматичен в цялата европейска история. В същото време австро-руските противоречия на Балканите придобиваха исторически несъвместим характер, че рано или късно Германия следваше да избира между Австро-Унгария и Русия. Тази втора проява на несъгласие между съюзниците ни задължава да проследим особеното място на Балканите в англо-руските отношения през периода. Още повече, че Европейска Турция постепенно ставаше най-динамичният сектор на политически конфликти и местни движения.

2. БАЛКАНСКИТЕ СЪБИТИЯ 1856 — 1868 г. КАТО ФАКТОР ЗА ЕВОЛЮЦИЯТА НА АНГЛО-РУСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ИЗТОЧНИЯ ВЪПРОС

Една от главните цели на държавите-победителки, наложили на Русия договора от 1856 г., бе „замразяването“ на териториалното статукво на Балканския полуостров. За зла ирония на западноевропейските дипломати именно тук бе поставено началото на края на Кримската система и „кримския“ дух. Проблемите на отделните националноосвободителни движения на балканските народи през периода са решени от съвременната национална историография в съответните страни.¹⁹ Тук правим опит да синтезираме балканските събития като причини както за продължение на англо-руските противоречия, така и за постигането на деформация в предишния антагонизъм между двете страни.

Първото събитие след 1856 г., което имаше общоевропейско значение и ангажира всички велики сили, бе обединението на Дунавските княжества в една румънска държава. Това постави отново проблема за османските територии на Европейска Турция изумително скоро след война, водена с цел да консервира развитието на събитията на Изток. Разпространените се след тези в Румъния допълнителни усложнения в Сърбия, Гърция и Крит придаваха на Източния въпрос концентриран израз на балкански въпрос. Англия възприе румънския въпрос в широкия план на проблемите за турското население в Европа и оттам нейната дипломатия реагира по познатия ни протурски начин. Условната подкрепа на Турция от страна на Англия свидетелствува за нови виждания сред английските управляващи кръгове както за съдбата на Турция, така и за бъдещето на руско-турските отношения. Понеже тази двойна промяна влияе върху по-нататъшното поведение на Англия върху Източния въпрос, ще се спрем първо върху нея.

След временното отстраняване на руското влияние на Балканите вследствие Парижкия мирен договор Русия съсредоточи своите главни усилия в териториална експанзия в посока на Средна Азия и Далечния Изток. Но английската дипломатия не вярваше, че Русия вследствие на това има реални позиции и може да застраши по този начин британска Индия. Още по времето на Кримската война английското правителство изпрати 71-членна военна експедиция на афгано-индийската граница, която в доклад едновременно до Военното министерство и Форин офис заключи, че „русите в настоящия момент са лишени от стратегическа възможност и военен потенциал да поставят в опасност кралските владения в Индия“²⁰.

Цяла група от видни дейци на консервативната партия смятат, че връщането на годините от 1853—1856 е практически невъзможно. Те са убедени, че съдбата на Турция в Европа е решена завинаги. Въпросът е не за запазването на Европейска Турция, а забавянето на този процес, допускането му по начин, най-малко облагодетелстващ руското влияние на Балканите. „Съдбата на Турция не може да зависи вечно от нашата твърдост срещу русите — пише в началото на 1875 г. Робърт Солсбъри на Уилям Уайт. — Наша грижа е сега как да подготвим християните в Европейска Турция да не станат играчка в ръцете на руските интриганти.“²¹ Паралелно с търсенето на нов подход в англо-руските отношения, с подготовка за установяване на военноморски бази в Източното Средиземноморие (задача, по-късно изпълнена

чрез Кипърската конвенция) и в Персийския залив онези консерватори, които не страдат от упоритото политическо късогледство на Дизраели и кралица Виктория, подготвят многовариантен преход в своите отношения с Русия.

Тези възгледи на Солсбъри и т. нар. англо-индийска група постепенно се приближаваха до мнението на отделни общественици и научни организации, които намираха за безполезно запазването на предишната острога в англо-руските отношения.

Преходно становище по пътя на тази промяна е искането на членовете на групата съпротивата срещу Русия да бъде преместена от Босфора. Слабите места на Русия в Европа следва да се използват спомагателно за „защита“ на Индия до бреговете на Ганг. Според един от най-влиятелните от тях — Х. Лайард — такова място може да бъдат само Балканите. Според Лайард след създаване на България Цариград скоро ще падне в руски ръце и възможността за военноморско присъствие на Русия в Индийския океан ще нарасне за няколко години „толкова, колкото в обикновени условия за няколко века мирна политика“. „С образуването на България — твърди Лайард — Османската империя е застрашена не само в Европа, което може да бъде безразлично за Англия, но и в Азия и Африка, което вече е от жизнен интерес за нашето бъдеще на велика сила.“²²

Възгледите на Лайард, че Турция следва да стане силна азиатска сила чрез защита в Европа, са силно атакувани от други членове на англо-индийската секция — дипломати, свързали кариерата си с Източния въпрос. На първо място между тях следва да посочим Р. Солсбъри, който още на Берлинския конгрес разбира, че британската политика не може да бъде занаят преди успешно реализирана на принципа на защита на Османската империя. Той смята, че Индия следва да бъде защищавана повече чрез Египет и Крит, отколкото чрез безполезна конфронтация в района на Проливите. За разлика от Лайард Солсбъри не намира, че руска Армения може да увреди на английската позиция в Персийския залив. Същите тактически убеждения споделят и У. Уайт — дългогодишен експерт по външнополитически въпроси, по-късно английски представители при Портата, в Белград и Букурещ, както и английският посланик във Виена Р. Морьер. Лайард, Литън и главният военен съветник на Форин офис Р. Тампъл смятат обаче руската заплаха за Индия не толкова като пряка военна опасност, колкото като религиозно, културно и политическо влияние, което може да застраши британските имперски владения в близост до руските притежания в Азия.²³

Тази група настоява за активна конфронтация на Русия не само в Средна Азия, но и специално на Балканите като средство за „защита“ на Индия. В тази система на „защита“ Османската империя придобива особено значение. Нейното запазване ще обезпечи стратегическата сигурност и престижа на британското управление в Индия. Успехите на руската политика или руското оръжие срещу Турция, неспособността на Англия да защити своя съюзник оказват изключително влияние сред мюсюлманския свят, който се намира под британско попечителство. Падането на Карс по времето на Освободителната война например силно засегна мюсюлманите в Индия и показа на бял свят скритите преди съмнения относно силата и способността на Англия да защитава своите поданици.²⁴ И Дизраели, и Солсбъри изпитали дори таен страх да не би падането на Карс да накара арабите да се обърнат за арбитраж и дори за помощ към Русия.²⁵ По този начин сред бри-

танските правителства вече се създава една неофициална англо-индийска секция, която търси средства за укрепване на Англия в Индия чрез защита на Турция и неутрализация на Русия.²⁶

Географското и идейното продължение на тези нови веяния в британското възприемане на Източния въпрос въобще е променящото се отношение на английския политически елит към функционалното предназначение на Балканите като сфера на търговски и политически интерес.

Всестранното и непосредственото запознаване на английските държавници с Балканския полуостров и особено с българските земи по времето на Кримската война дават възможност за известна проява във възприемането на този район само като част от османските владения в Европа или единствено през призмата на руските амбиции към Проливите. В авторитетни английски периодични издания се посочват големите перспективи за икономическо израстване на балканските области. Давани са сравнителни данни за възможностите за внос на жито от Влашко, Молдова и България, като се сочи, че те произвеждат повече жито, отколкото цяла Русия — факт, много важен за Англия, която след Кримската война търсеше търговска алтернатива при вноса на жито от Европа.²⁷ През 1857 г. в Лондон придоби голяма популярност книгата на участника в кримската кампания и наблюдател на кабинета Форстър „Черно море и Дунава“. Статистическите данни от нея свидетелствуват за възможностите за всестранен обмен между балканските провинции и Англия, видяно в една по-далечна историческа перспектива.²⁸ Този стопански интерес бе допълнен със засилване на проучванията на историята, на езика и културата на балканските славяни в Англия. Това се разпространяваше и сред партийни лидери, като Джон Ръсел и У. Гладстон. Всичко това не можеше да не даде известно отражение в пряката реакция на Англия в заплетените национални проблеми на Балканите.

От април до юни 1860 г. петте велики сили изразиха официалното си становище относно предложението на Русия за мерките за защита на християните в България, Босна и Херцеговина. От английска страна в тази дипломатическа акция са ангажирани освен външния министър Ръсел и посланиците в Петербург — Джон Кремптън, в Берлин — лорд Блуумфилд, в Париж — граф Каули, в Цариград — Хенри Булвер, във Виена — А. Лофтус, и др. Общото заключение на Форин офис в този случай е изразено на 19 юни 1860 г. в схващането на Дж. Ръсел, че „на Русия не следва да се даде възможност да използва агитацията в Турция“²⁹. Великобритания приема, че „без енергични и обединени усилия в Цариград от страна на великите сили ще бъде трудно, ако не и невъзможно да се предотврати катастрофата в Османската империя“. Като се позовава на сведенията на своя консул в Битоля, а по-късно и в Белград, Лонгуърт, че „в някоя европейски провинция на Турция, като района на Ниш и София, Хатихумаюнът въобще не е бил приложен“, Ръсел приема руското гледище, че „християнското население в Турция е напълно беззащитно“.³⁰

Тази декларация на Ръсел не бе, разбира се, подкрепена от конкретни стъпки срещу османската администрация. Но тя свидетелствува, че въпреки вечните си опасения от възобновяването на руското влияние на Балканите чрез европейската намеса в турските работи Англия вече не може да стои на предишните си консервативни схващания относно правовата и религиозна търпимост на турското управление в балканските вилаети.

Така че значителна част от дипломатическия елит във Великобритания са категорични в схващането, че е време да се търси пътят към нормализирането на отношенията с Русия за сметка на Турция. Това вече свидетелствуваше за появата на алтернативно гледище в Англия по Източния въпрос, което, както установихме в декларацията на Ръсел, вече оказваше известно влияние и върху официалната политика. Но новата теза следвала да бъде проведена не по пътя на компромисите и отстъпките, а, на първо място, чрез оказване на силен предварителен натиск срещу Русия, която, отслабена и изолирана, сама ще потърси английското сътрудничество на Изток. Разследваната долу румънска криза свидетелствува за началния стадий на тези нови разбирания в Лондон за англо-руските отношения.

Слабостта на външната политика на Русия довежда до промяна на нейното становище към освободителните движения в Дунавските княжества. Тази промяна тя показва чрез нейното отношение при създаването на румънската държава. Франция подкрепя освободителните движения в тези провинции, които целят създаването на новата държава Румъния под управлението на избран отвън принц. Русия поради своята нова политическа ориентация към съюза с Франция подкрепя френското становище и се стреми, придържайки се към традиционната политика на защита на автономията на Румъния, да възстанови самостоятелната си роля в румънския въпрос. В преговорите за признаването на младата държава Франция и Русия получават подкрепата на Сардиния и Прусия. Англия подкрепя основните противници на румънската независимост — Австро-Унгария и Турция.³¹ На 31 октомври 1857 г. списание „Икономист“ предупреждаваше, че „ако чрез тези малки княжества Турция се отреже от Дунав, можем да смятаме Парижкия договор за недействителен“. Фраза, насочена явно към Франция. Основният проблем на преговорите е каква форма на обединение да има новата държава и до каква степен тя ще бъде независима от Портата.

Това води до известно изостряне на отношенията между Англия и Франция заради княжествата, което не продължава дълго. През август 1857 г. в Озбърн е постигнато компромисно решение между кралица Виктория и Наполеон III. По настояване на Англия Франция се задължава да не оказва политически натиск при обединението. Изборите се провеждат през септември 1857 г. и националните събрания на двете провинции гласуват за обединение под върховното ръководство на избран отвън принц (княз). Доволна от такова разрешение на въпроса, английската дипломация външно се дезангажира в румънския въпрос. Английският посланик в Париж предупреждава своя министър Малсбъри, че „нашето невинаги оправдано упорство по отношение на Княжествата може само да заздрави руско-френското приятелство, което е враждебно на Англия. Стремежът на Румъния към самоопределение представлява поставяне отново на изпитание англотурското приятелство“³². Англия е принудена да се съгласи с френско-руската версия по румънския въпрос, но в същото време защитава максималистичните искания на Турция за компенсация.

Движението в полза на съюза между Влашко и Молдова бе коментирано в Камарата на общините от Гладстон през май 1858 г., който го определи като съвместимо с правителствената политика. В последвалите дебати основните въпроси са ясно определени: Дали руската експанзия в Балканите може да се предотврати чрез спасяване на „болния човек“ или чрез позволение да се създаде една християнска държава извън руския път към

Константинопол. Лорд Робърт Сесил, който се занимаваше с Източния въпрос от 20 години, изразяваше екстремисткото мнение, че ако Кримската война се водеше единствено за да поддържа Отоманската империя . . . , „тогава ние трябва да сме действували по най-глупавия начин“³³.

Резултатът от разделението даде на Малсбъри мандат да следва своята антисъюзническа политика. Само 114 поддържаха съединението на княжество Молдавия и Влашко.³⁴ Това бе първата стъпка към независима Румънска държава и интересите на Малсбъри за образуването на англо-френски съюз се сблъскаха с английските интереси за запазването на Османската империя. Тази противоположна тенденция обаче беше вече прокарана, преди Малсбъри да дойде на власт. Контрастът не е между политиката на Гладстон относно княжествата и политиката на Малсбъри, а между поддържането от страна на Кларендон на идеята за съединението на конгреса в Париж и неговото отричане на тази идея впоследствие.

Най-силното отслабване на англо-френските отношения върху княжествата се достигна през лятото на 1857 г., когато Франция нарушаваше дипломатическите отношения с Турция, и кризата се преустанови само благодарение на споразуменията в Озборн. Паралелно англо-френската криза върху източните въпроси не възникна по времето на Малсбъри, въпреки че френско-австрийската криза относно княжествата през конференцията от 1858 г. беше може би дори по-остра от тази през преходната година. Но през кризата в 1858 г. Англия успя да заеме междинно положение. Въпреки това британската политика се промени по времето на Малсбъри. Англия установи, че е заплашена по това време от австрийската политика, и външният министър бе задължен да се съобразява твърдо с Франция, за да избегне заплахата.

Междувременно през лятото на 1858 г. Европа отново бе залята от съображения за въоръжени стълкновения между християни и мюсюлмани вътре в Османската империя. Според доклада на заместник-консула на Англия в Мостар турско селище Колашин е било запалено от черногорците. Около 500 мюсюлмански граждани били посечени и 200 жени и деца изгорени живи. Малсбъри писа до Париж относно своята позиция. Той обясни, че докато преследваше Високата порта да държи на споразумението, той нямаше никакво намерение да се присъедини към френско-руските разговори за независимостта на черногорците. Той даде да се разбере какви са основните стремежи на британската политика в Близкия Изток. „Правителството на Нейно Величество е загрижено за въпроса, че Турската империя трябва да запази целия си баланс, както е установен през последната война, и на всяка цена ще се придържа към това положение и ще се противопоставя на друга политика.“³⁵

Несъмнено тази английска позиция е продиктувана от проявите на френско-руския съюз. Той се извява в значителна подкрепа на обединението между Молдавия и Влашко през 1859 — 1863 г. От втората половина на 1863 г. поради края на френско-руското приятелство и превръщането на Румъния в „малка Франция“ на Балканите отношенията между двете страни постепенно се влошават. Тази промяна е отбелязана веднага от британската дипломация, чийто представител Х. Булвер започна незабавно да подкрепя Румъния по един или друг въпрос от европейски арбитраж в румънските работи.³⁶ Отделянето на Румъния от влиянието на Русия бе по-ценно за Англия, отколкото прекаленото ѝ доближаване до целите на френската поли-

тика или до Австро-Унгария. Когато на 2 (14) май 1864 г. в Румъния бе осъществен държавен преврат, който засилваше независимостта на Румъния от Портата, английският посланик Булвер предупреди новия външен министър Дж. Ръсел, че „ако Англия се съгласи на окупацията на Румъния от турските войски, то несъмнено след години в Букурещ отново ще преобладава руското влияние. Затова аз предполагам, че ние няма да бъдем толкова строги спрямо румънските, та макар и да огорчим нашите приятели.“³⁸ По-късно френският и английският посланик в Цариград са доверените посредници между румънския княз и султана за изглаждане на възникналия турско-румънски конфликт.

Несъмнено общият страх от възстановяването на руското влияние в Румъния бе причината за това френско-английско съвместно сътрудничество.

Развитието на обединението на Румъния бе по-скоро от интерес на Франция и Австро-Унгария, отколкото на Русия, тъй като тя създава една силна държава на западната граница на Русия, след като френско-руското приятелство бе вече мъртво. В Англия се надяват да повторят експеримента с Гърция и Сърбия и направят Румъния „бариера срещу проникването на Русия на Балканите“. Въпреки че за Форин офис Румъния е „малка варварска страна някъде на края на Европа“³⁹, тя се оказва много удобен обект както за ликвидирането на френско-румънското приятелство, така и за противопоставяне срещу Русия. „Аз се надявам—пише Гладстон на Ръсел, — че ние можем да спечелим румънците за един по-либерален режим, който да контрастира на руския консерватизъм и да направи един съюз с Русия не само непривлекателен, но и невъзможен.“³⁹ „Именно Румъния, въпреки че се намира във френска орбита, стана първата конкретна причина за сериозен размисъл във Форин офис относно възможността за перспективната конфронтация между Русия и освобождаваните с нейна помощ балкански страни“⁴⁰ — тенденция, която бе развита след Освободителната война до държавна политика и бе най-ярко приложение по отношение на новата българска държава.

Румънският експеримент даде възможност на вечно критикующия Мориер да напомни на своето правителство, че „едно въстаническо движение край Дунава може да вибрира през цяла Европа“ и че английската политика следва да държи по-ясна сметка за съществуващите или предстоящите от този факт политически перспективи.

Крайният етап в програмата на румънските националисти е експулсирането на Куза през 1866 г. и избирането на княз отвън — принц Чарлз от Хохенцолерн-Зигмаринген. Този избор среща силната съпротива на Русия, която в продължение на две години отказва да признае законно избрания княз. Англия и Франция преднамерено не вземат никакви конкретни мерки срещу тази стъпка на новата държава, въпреки че тя представлява грубо нарушение на постигнатите между тях споразумения в Париж. В резултат на това руско-румънските отношения през следващите години се влошават. След успеха на своята експанзия в Средна Азия руското правителство засилва борбата си за връщане на Южна Бесарабия. Александър II търси подходящ момент за осъществяване на своя план.

След неуспеха си в Румъния Русия отново се обръща към славяните. Вътрешните промени в Сърбия се оказват много по-благоклонни. Княз Александър Джорджевич, който не поддържа добри отношения с Русия в степента, която се желае от сръбския народ, е заменен от проруски настроения Милош Обренович. Поради съюза си с Русия Франция поддържа сръбската национална

политика. Тя координира своите действия с руското правителство при избухването на въстанието в Черна гора през 1858 г., което довежда до увеличаване на нейните граници. До 1863 г., когато се разрушава френско-руското споразумение, Франция активно подкрепя руската политика към насърчаване на сръбските национални аспирации.

Година преди това по страниците на либералния „Дейли нюз“ са публикувани серия статии в полза на сърбите. На 11 декември Станли предаде на Лайънс думите на Ристич, „че Сърбия няма да се интересува какво става в Босна, България и Черна гора, ако ѝ се даде това, което иска“⁴¹. Три месеца след това последва благоприятната за Белград промяна в Лондон.⁴²

Особено интересна е еволюцията, която претърпя английското становище по въпроса за присъствие на турски гарнизон в някои градове на Сърбия. Отначало тя го подкрепяше като „гаранция срещу враждебни замисли по отношение на Портата“⁴³. Англия одобри бомбардировката на Белград чрез Булвер в Цариград и Лонгуърт в Белград. Форин офис телеграфира на Булвер да потвърди правото на Турция над всички крепости във васална Сърбия.⁴⁴ По-късно, след смяната на Булвер на посланическия пост в Цариград от Лайънс, Англия възприе позиция на подкрепа на Сърбия и съвети спрямо Портата „да задоволи умерените сръбски претенции, за да направи правителството на Михаил Обретенов по-независимо от руската опека“⁴⁵.

Наистина опразването на сръбските крепости от турски войски през април 1867 г. не носи очакваното засилване на руското влияние. Тези гарнизони са наречени в английската дипломатическа кореспонденция „бастioni на английското влияние на Балканите“.

„Няма какво да криете от княза — пише лорд Станли на Лонгуърт, — че ние сме много недоволни от неговите опасни експерименти с балканските монарси и с българите, та макар и те да се одобряват от други велики държави. . . Опитите на Сърбия да се намесва в българските земи на султана е опасна игра, при чието развитие той едва ли ще получи подкрепа, която сега му обещават неговите приятели.“

На дипломатически език това е повече от предупреждение. В тази насока Лонгуърт проявява изобретателност и енергия. Всички дипломатически преписки, касаещи опити за съюзи на балканските държави 1865 — 1868 г., мнимото присъствие на руски офицери и на самия генерал Черняев в Сърбия, контролът по пренасянето на оръжие и пр. се осъществяват по инициативата на английския консул. Дори и френският му колега Анжелар е в позиция на спомагателен сътрудник, който на места невинно охотно съдействува на Лонгуърт.⁴⁶

Дали тази асинхронизация във англо-френската съпротива на Русия не е ехо от споровете между тези държави в Сирия и Ливан или опитите през 1867 г. за възобновяване на френско-руския съюз? Няма съмнение обаче, че такава несъгласуваност поне по въпроса реално съществувала. Неслучайно в края на 1867 г. Булвер използвал протоколната новогодишна аудиенция пред султана, за да го увери, че „Англия днес е единственият приятел на Османската империя“. Нещо повече. В същото време в Лондон бе съобщено на турския посланик, че започналата от 1860 г. политика на Австрия, насочена към сближаване с Турция, е „един от резултатите от австро-английското приятелство“⁴⁷.

След 1863 г. френската дипломация възприе негативно отношение спрямо националноосвободителното движение на балканските народи.⁴⁸ При едно съпоставяне обаче на френските и английските реакции и освободителните акции на балканските славяни установяваме много по-рязката позиция на Англия. През бурните 1866 — 1867 г. Англия бе страната, която най-активно и последователно се противопоставяше на транспорта на оръжие за Балканите, на военните приготовления на Сърбия, на преговорите между нея и Румъния, на революционните събития в България и пр. Английският консул в Белград — И. А. Лонгуърт, бе главното действащо лице в повеждането на политиката, окачествявана в Лондон като „замразяване на възможностите за руска намеса в Турция“, а по пряко приложение като насочена въобще срещу балканското движение. Въпреки че подкрепяше конформистките варианти в разрешаването на националния въпрос на Балканите — например признаването на българската нация, създаване на българска Екзархия и пр., Лонгуърт бе активен реализатор на политиката на Форин офис, окачествена по фразата на Джон Ръсел, „така да се прави, че да не става нищо“⁴⁹. Явно, че различните мнения и схващания за активна подкрепа на балканските нации с цел противопоставяне на Русия бе все още концепция в сферата на перспективното мислене, а не на равнището на държавна политика. Стремещът да се изолира Русия бе по-силен от привлекателните варианти на една политика с по-далечен прицел.

Третото важно политическо събитие на Балканите е свалянето на гръцкия крал Отон през зимата на 1862 — 1863 г. Историческата съдба на кралството се определяше до голяма степен от борбата за надмощие на великите сили в страната, усложнена от развилия се на гръцка почва исторически конфликт — Русия — Запад — Турция. Гърция става първата държава от турското наследство, която още стои между Изтока и Запада. Политиката, която провеждат кралят и неговият кабинет, е политика на национална експанзия на Гърция. Главен противник на тази линия кралят вижда в лицето на Англия, която в конфликтите, засягащи Портата, по традиция е на страната на Турция. По време на Кримската война отношенията между двете държави — Гърция и Англия, се характеризират с политическа студенина и застой. Стремещът на крал Отон да използва благоприятната обстановка за разширяване на границите на своята страна бе гледано в Лондон като опасно посегателство срещу османски територии на Балканите, което може да окуражи Сърбия и Черна гора. До 1860 г. крал Отон е един от политическите противници на Англия. Въпреки че Отон няма подкрепа от Петербург, той не успя да спечели нито Англия, нито Франция. Когато въстанието в Гърция предизвиква международна криза, той вижда, че нито една от великите сили не подкрепя неговото оставане на гръцкия престол.

След свалянето на гръцкия крал Франция, Русия и Англия се сблъскват с проблема за намиране на негов наследник. Англия, която има флота в Средиземно море, е в най-благоприятно положение при осъществяването на новия избор. Притежаването на Йонийските острови от британската корона дава силен коз в ръцете на нейните дипломати. Англия обяви за намерението си да освободи тези острови в полза на Гърция, но че това няма да стане, докато не бъде избран подходящ за нея кандидат. В резултат от намесата на Англия в гръцкия династически въпрос нов крал на Гърция е принц Уилям Датски, втори син на бъдещия крал на Дания Кристиан IX. През 1863 г. той става крал на Гърция под името Георг I Гръцки (Глюксбург). Той не

е гледан с добро око от Русия. В резултат от английското задоволство от гръцкия кралски избор Йонийските острови са дадени на Гърция две години след провъзгласяването на Георг I.

Седем години след Кримската война развоят на събитията на Балканите донесе неблагоприятни за руската политика промени в три балкански страни. Във всеки един от споменатите случаи руското правителство одобрява въоръжените бунтове, без да разбере тяхното перспективно антируско предназначение. Това е забелязано от английската дипломация, която, пренебрегвайки своя съюзник Турция, проявява нарастваща тенденция за подкрепа на движенията на Балканите, които са относително самостоятелни от Русия. Промените, които настъпват на Балканите, не довеждат до ревизия на външнополитическия курс нито на Англия, нито на Русия. Но тези събития имат голямо значение за оформянето на политическа програма в Европа и на Балканите и за двете страни. За Русия то се изразява в преосмисляне на историческия опит след Кримската война, който убеждава царската дипломация, че активни начинания на Русия на Балканите пред вид съпротивата на Англия следва да бъдат предприемани, ако не с одобрението, то с предварителната неутрализация на тази страна с дипломатически средства. Тази тенденция доведе Русия до Съюза на тримата императори и до предшествувалите Освободителната война споразумения с Германия и Австро-Унгария по Източния въпрос.

Но споразуменията с немските държави, които останаха неутрални в Кримската война, явно не даваха достатъчни гаранции на Русия при една слаба Франция. Руското политическо мислене бе изправено пред мъчителната дилема — с какви средства да бъде преодоляна английската опозиция на Балканите. Това предполагаше различни варианти, което от своя страна означаваше снемане на предишния курс на повсеместна съпротива на английските начинания на Изток. Последвалите два Лондонски протокола, подписани между Англия и Русия преди и след Освободителната война, бяха малки доказателства и за позитивни тенденции в англо-руските отношения на Източния въпрос. Дълго преди тези двустранни споразумения между двете държави бяха маркирани и други изрази на условно помирение, което ще разгледаме в следващите параграфи.

За Англия изводите от посочените събития имат малко по-друг характер. Те внасят реалистични тенденции в нейната балканска политика, които дотогава имаха по-вече обществено-опозиционен, отколкото държавно-политически произход. Тези реалистични тенденции се изразяваха в опити да се спре руското влияние на Балканите не с палмерстоновското упорство за подкрепа на Турция, а с подкрепата на ония освободителни акции на балканските народи, чийто положителен резултат е съвместим с балканските интереси на Великобритания. Това бе, разбира се, един зараждащ се начин на мислене, но той бе намерил вече приложение в подхода при решаването на някои проблеми на Балканите. Относително самостоятелният ход на балканското политическо развитие наложи идеи за търсене на компромисно разрешение на англо-руските политически спорове. Въпреки че тази теза бе лансирана по-вече от учени и журналисти, отколкото от държавници и дипломати, тя вече неизбежно ще присъства в британското политическо поведение като алтернативно решение на „руския въпрос“ в британската външна политика. Прилагането на въпросната теза не бе осъществено в значителен мащаб. Но оттогава нататък тя неизменно влияеше на

англо-руските диалози относно политическата съдба на Балканския полуостров.

Типично в това отношение е поведението на Англия към Критското въстание от 1867 г. Въпреки че то не влиза в хронологическите рамки на поставената ни в тази част задача, можем само да определим поведението на Англия в този въпрос като пряка функция от колебанията на британската дипломация относно подхода си по отделните балкански въпроси. От една страна, английското правителство се стремеше да използва критския въпрос в разгръщането на своята нова програма за търсене на „наследници“ на Турция на Балканите. В това отношение Гърция, която исторически и културно принадлежеше повече на Запада, отколкото Сърбия, Черна гора или дори Румъния, бе несъмнено най-подходящият географски обект.

Но британската дипломация още съвсем не бе снела своята твърда позиция срещу всичко, което служеше на Русия и което застрашаваше по-нататъшната политическа и национална дезинтеграция на Османската империя. Както е известно, Австро-Унгария, Русия, Прусия и Италия се присъединиха към съветите, давани на Високата порта най-вече от Франция, Крит да бъде присъединен към гръцката държава. В частните си контакти дейци като Кларендон и Гладстон бяха съгласни, че „най-добрият начин да спечелим гърците, които несъмнено имат по-голямо историческо бъдеще на Изток, е да им помогнем да вземат острова на техните сънародници — Крит“⁵⁰. В същото време обаче единствено Англия запази мълчание, което бе равно на окуражаваща Портата опозиция. Това мълчание означаваше подкрепа за Турция, която и не захъсна да отхвърли предложението за присъединяване. Ако Англия бе подкрепила твърдите съвети, давани от другите сили в полза на Гърция, Султанът вероятно би отстъпил пред съюзена Европа. Въпреки констатираната по-горе благоприятна промяна в англо-гръцките отношения в крайна сметка опасенията от повдигането на Източния въпрос при общи действия на Русия и Франция надделяват над всички останали съображения. Този случай най-добре илюстрира все още господстващите настроения и съображения в Англия по отношение на руското влияние на Балканския полуостров и особено по въпроса за турското наследство.

Този постулат стоеше на авансцената на британската политика на Балканите. Посредством Османската империя и Източния въпрос той се пренасяше в крайните решения на Великобритания по много въпроси от световната политика. В задкулисният апарат на Форин офис се формираше и друга алтернатива. Тя не беше опозиционна по същност, но предлагаше нови хоризонти за поддържането на английското господство в света. Вече споменатият Р. Мориеър още на 15 март 1864 г. бе писал на лейди Солсбъри: „В Европа се извършват процеси, за които англичаните не държат сметка и не ги разбират. . . Засега Англия стои вън от цикъла на органически промени, които се извършват днес в Европа. Принципът на националността, който сега трансформира Европа, е чужд за англичаните, които нямат реална представа от правна точка за контакт с него.“⁵¹

Тревогата не бе свързана само с горепроследеното противопоставяне на балканските освободителни прояви, както в Крит през 1867 г. Тя бе свързана с основата на британската световна мощ — Индия и Египет. Р. Мориеър и У. Уайт, който по това време е консул в Данциг, са единодушни за края на 60-те години, че е „време да се води реална, а не въображаема политика

в Турция“ и че „започналото разпадане на Турция е неудържимо“. Поради това противопоставянето на всяка инициатива на Изток заради Индия е нереалистично. „Що се отнася до Русия и Цариград — пише откровено Мориер, — аз ще бъда съвършено доволен да види нея там, ако ние си осигурим за компенсационен еквивалент страни като Египет и Персия. Това е част от нашата световна съдба, както притежаването от Русия на Цариград е част от нейното историческо предназначение.“⁵²

Тези драстични за ухото за всеки британски консерватор твърдения са продължени с по-голяма убедителност, когато настъпва часът на Бисмарк в Европа. През април 1875 г. по времето на военната тревога Мориер предупреди своите колеги, че „Бисмарк се надява на заинтересоваността на Англия в пътищата ѝ към Индия и непрекъснато осуетява съюза ѝ с Русия. Той ловко комбинира с австро-германско-руския съюз като средство да не бъде допусната Русия да вземе Цариград на базата на съюз или споразумение с Англия.“⁵³

Както виждаме, дори и през този напрегнат период на англо-руските противоречия, дори и в райони на най-неопределими конфликти вече не липсваха подобни разсъждения сред елита на британската дипломация. Наличието на друг подход и друг начин на мислене още не означаваше промяна в общия курс на английската европейска политика. Но при британската парламентарна традиция и практика такива опозиционни настроения рано или късно не можеха да не оказват влияние върху отделни страни на англо-руските отношения. При това тези опозиционни или различни виждания не бяха изразявани от неутрални журналисти или стоящи вън от играта политически наблюдатели, а от дипломати от кариерата, на които бе възложено прякото провеждане на европейската политика на Англия в най-важните сектори.

Тук, разбира се, възниква естественият въпрос, какъв е балансът на тези концепции, съпоставени с традиционното виждане и поведение на Англия на Балканите и в Източния въпрос? Несъмнено засега определящи били старите принципи на противопоставянето на руската политика в Европа и особено на Балканите. Но точно през времето на тази активна съпротива се „ковеше“ и идеята за компромисни решения на някои от англо-руските спорове. Държавници не само от типа на Гладстон и Гренвил, но и от типа на Малсбъри, Дж. Ръсел и Кларендон вече разбират, че не може повече да се продължава старата политика в отношенията с Русия и при подкрепата на Турция на Балканите. Това е бавен, но паралелен процес на приближаване към едната и отчуждение от другата. Това не става, защото тези държавници се вслушвали в съветите на Р. Мориер и на У. Уайт, а защото динамиката на европейската политическа обстановка не само притъпяваше англо-руските противоречия, но и издигаше в перспективен план нови противници на британското могъщество в Европа. Тези разнопосочни процеси и съображения в англо-руските отношения проличават отлично на Черноморската конференция през пролетта на 1871 г., към чието разглеждане сега пристъпваме.

3. АНГЛИЯ И РУСИЯ НА ЧЕРНОМОРСКАТА КОНФЕРЕНЦИЯ В ЛОНДОН — 1871 г.

„Неутрализацията“ на Черно море не бе само една правна формула от Парижкия договор. Тя отстрани Русия от активна намеса в Европа за цяло десетилетие. При събитията в Румъния, Турция, Сърбия и Крит нейната слабост стана очевидна за всички политически дейци на Балканите. Руската дипломация гледаше с тревога нарастващото влияние на Франция в Румъния и Сърбия и на Англия в Турция и Гърция. В началото на декември 1866 г. сръбски и гръцки пратеници уведомиха руското правителство, че с настъпването на пролетта ще има ново въстание на балканските християни.⁵⁴ То не бе в състояние да окаже ефективна помощ на своите потенциални съюзници срещу Турция. Опитите на Русия да търси демаркационна линия на австро-руските интереси на Балканите през ноември 1866 г. завършват с неуспех.⁵⁵ Всичко това не можеше да не влияе на позицията на Русия на Балканите и оттам в цяла Европа.

Именно поради това петербургското правителство държеше отворена врата за всякакви съюзнически комбинации, които можеха да го изведат от това лабилно състояние. От 1857 до 1859 г. то сключи серия търговски договори с великите сили, включително и с Англия, за да модернизира своята икономика и по такъв начин да увеличи своите дивиденди в съюзническите си отношения с континенталните сили. В това отношение то не страдеше от враждебни предрасъдъци. Още през май 1856 г. в Петербург бе приет с особени почести Джон Ръсел, който предстоеше да остане няколко месеца там. Той често бе уверяван, че „Русия не питае никакви лоши чувства към Англия, стига последната да почита националното достойнство на руския народ“⁵⁶. Дипломатическата кореспонденция между двете столици изобилствува с подобни взаимни реверанси, които не бяха само едно протоколно ласкателство. По пътя на преодоляването на англо-руската вражда стоеха черноморските клаузи на Парижкия договор, а там явно Англия още не желаше да отстъпва нищо.

Най-важната задача в областта на външната политика на Русия до 1871 г. бе ликвидирането на неутрализация на Черно море⁵⁷ с оглед безопасността на южните граници и интензификацията на руския аграрен износ. През втората половина на XIX в. 1/3 от целия руски експорт и 3/4 от експорта на пшеница минават през Проливите,⁵⁸ които нямаша статут на свободен търговски воден път. Стремешите на Русия бяха известни на западноевропейските сили от 15 години. С тях спекулират неведнъж различни държавници с цел да се привлече временно Русия. Отмяната на ограничителните условия на Парижкия мир послужили на Наполеон III в 1858 г. преди войната с Австрия, на Австрия — в 1859 г. след войната и в 1867 г. след поражението ѝ от Прусия.

В съюза си с Франция руското правителство виждаше перспективи за отмяна на „неутрализацията“. Горчаков писа на своите посланици: „По Източния въпрос ние се сближаваме с Франция, разглеждайки я като противовес на нашия противник“⁵⁹, имайки пред вид Англия.

Отменянето на ограничителните условия по договора от 1856 г. бе коментирано неведнъж в разговорите между руския посланик в Лондон барон Брунов и тогавашния английски министър на външните работи лорд Джон Ръсел. Последният заяви, че британското правителство ще приеме

переговори относно връщането частта от Бесарабия на Русия, но то никога не би се съгласило да бъдат отменени ограниченията, наложени на руския флот. Англия винаги бе гледана от Русия като главната пречка за отмяна на клаузите.⁶⁰

По този повод Брунов докладва: „Никои кабинет се се решава да направи такова предложение, защото той не може да оправдае подобно действие с някаква друга изгодна сделка.“⁶¹

Междувременно през 60-те години на XIX в. в европейската политическа обстановка бяха извършени значителни промени. Победата на Прусия над Австрия, ликвидацията на Германския съюз, обединението на Румъния, образуването на италианско кралство, балканската криза (1866 — 1869 г.), въстанието в Полша създаваха поводи и усилия за ликвидация или поне ограничения на политическата система, установена от Парижкия договор. Горепосочените събития бяха пряко нарушение на Виенския договор от 1815 г. Парижката конференция от 25 май 1866 г., която регламентира обединението на Влашко и Молдавия, бе несъмнено пряко нарушение на Парижкия договор. Този факт даде допълнителни основания на руското правителство да планира открит демарш за денонсирането на черноморските клаузи от същия договор. Надявайки се на ефектите от временно съживения френско-руски съюз в Критската криза и пренебрегвайки съветите на посланика в Цариград Игнатиев,⁶² руският външен министър Горчаков сондира мнението на силите за едно преразглеждане на черноморските клаузи от общоевропейската конференция. Когато в Лондон достигат сведения за френско-руски контакти през есента на 1866 г., английското правителство провежда енергична кампания срещу руската инициатива.⁶³ В Цариград Лайънс предупреждава турците, че внушенията на граф Игнатиев за общността между Русия и Турция по черноморския въпрос едва ли могат да заблудят Турция относно историческия смисъл на руските планове спрямо Турция и Изтока.⁶⁴

На английския посланик в Петербург бе предадено телеграфически нареждане „да не създава никакви илюзии относно наше съгласие при нарушение на Парижкия мирен договор от страна на Русия“⁶⁵.

Когато през януари 1867 г. под натиска на Франция и Русия лорд Станлей приема искането за автономия на Крит, в апендикса на нареждането до Лайънс той обяснява, че „това е максимумът на нашите отстъпки спрямо Русия“⁶⁶.

Срещайки тази всеоткронна опозиция на Англия и обезкуражено от сондажите си в другите европейски столици, петербургското правителство преустанови започнатата преди шест месеца дипломатическа акция. Настроенията в руския двор по въпроса са лаконизирани в крайното резюме на инициатора на офанзивата А. М. Горчаков: „Времето да се действува още не е настъпило.“⁶⁷ Игнатиев се оказва прав.

Причината за тази констатация отново се свързва със не толкова с неохотата на руския съюзник Франция, нито с недостатъчните гаранции от страна на Прусия, колкото с позицията на Англия. В реч пред Парламента по въпросите на външната политика Станлей съобщава, че „Англия сега е страна, която непрекъснато спира необузданите амбиции на Русия“⁶⁸.

Руското правителство следеше зорко всички изменения в политическата карта на Европа, които са в разрез с Парижкия конгрес. Тези нарушения представляваха според него ликвидиранието на Германската конфедерация от Прусия и териториалните придобивки на последната, намесата

на Франция в Ливан през 1860 г. и на великите сили в княжеския избор в Румъния, изтеглянето на турските гарнизони в Сърбия през 1867 г., образуването на италианското кралство и румънската държава. Самото руско правителство бе правило успешни опити в това отношение.

На 5 юни 1857 г. руският посланик в Цариград поиска от Портата шест руски кораба, принадлежащи на балтийската флота, да преминат през Проливите в Черно море. Под силния натиск на британския посланик Станфорд де Редклив султанът отказа на това искане, въпреки че руската флота се бе вече насочила към Дарданелите.⁶⁹ На 15 септември де Редклив протестира против пристигането на други три руски кораба, акостирали край Буюкдере, като обръща внимание, че от външния вид на корабите не може да се установи дали те не са военни. Британският консул в Дарданелите официално заяви, че това са военни корвети с по 16 оръдия на борда на всяка една от тях.⁷⁰ Последва цяла серия протести под формата на преписка от британските представителства в Одеса, Копенхаген, Петербург и Цариград относно клаузите за неутрализация на Черно море.

Нарушенията бяха извършени и от френски, немски и американски кораби, но те обикновено бяха само хроникирани от британски наблюдателни постове. През януари 1862 г. британският посланик в Цариград Х. Булвер обръна внимание, че вкараният в Черно море руски търговски кораб надвишава позволения от Парижкия мирен договор тонаж.⁷¹ При проведената едновременно в Цариград и Одеса анкета по този въпрос бе установено, че не е извършено такова нарушение, при което султанското и английското правителство поднесоха своите извинения в Петербург.⁷² По тази причина османското правителство остави без последствия последвалите постъпки на Булвер с твърдения, че още два руски кораба, надминаващи определения тонаж, са влезли в Черно море.⁷³

Използвайки член II от Парижкия мирен договор, който забранява влизането на военни кораби за всички страни, Русия от своя страна протестира против нарушаването му от британски кораби. До 31 октомври 1862 г. между Петербург, Цариград и Лондон бяха обменени 28 кореспонденции с взаимни обвинения за неспазването на посочения член от страната на Англия и Турция.⁷⁴ На 1 ноември барон Брунов обяви навлизането в Черно море на английски военен кораб „Жанет“ за нарушение на Парижкия договор. Той добави, че Портата, която не притежава суверенни права специално в района на Дарданелите и Босфора, няма право да дава отделно разрешение под форма на изключение за появата там на чужди военни кораби. Франция като незаангажирана в този конфликт сила обяви, че влизането на британски кораб в Черно море е нарушение на клаузите за неутрализация, но то не е от такова значение, че да бъде обект на международна дискусия.⁷⁵ Това бе тъкмо по времето на охлаждането на френско-руските отношения и френското становище по въпроса бе едно от първите прояви в това отношение. Но въпреки безрезултатността на руския протест този случай бе начало за поставянето на „правото на прецедента“ при последвалите руски искания за преминаването на техните кораби в Черно море. През април 1868 г. руското правителство се обръна към Портата с искане за разрешение руският крайцер „Александър Невски“, който плаваше в Средиземно море, да акостира в Одеса, за да се качи на него Великият княз Александър. Разрешението бе дадено и дори английското правителство не протестира срещу това.⁷⁶

По-късно обаче новоназначеният английски посланик в Цариград Х. Елиът на 30 септември с.г. предупреди лично султана, че тези прояви на Русия са „диктувани от намерението ѝ да не пропуска нито една възможност в отдавна планираното си намерение да нанесе пряк удар върху договора от 1856 г.“⁷⁷. По настояване на Елиът Портата бе принудена да разпространи циркуляр в европейските столици, че тя е „твърдо намерена да следва стриктно клаузите на Парижкия договор“⁷⁸. И това ставаше по същото време, когато през януари 1869 г. Портата отново наруши договора с разрешение за преминаването на британския боен кораб „Ариадна“ през Дарданелите. Но половин година след минаването на „Ариадна“⁷⁹ Елиът отново напомни на Портата, че „е недопустимо всякакво нарушение на договор като Парижкия, който гарантирал суверенитета на Портата срещу руските амбиции“⁸⁰.

Както виждаме, още веднага след Кримската война руското правителство разчиташе не само на дипломатическите средства в борбата си срещу Парижкия мирен договор. От една страна, то се опитваше да окаже единичен натиск върху Портата, за да вкара някои бойни единици от балтийската флота в Черно море, а, от друга — предприемаше официални протести срещу нарушаването на договор от други сили, като тези случаи му даваха правова аргументация в борбата му срещу черноморските клаузи. Неслучайно циркулярът на Горчаков за отмяна на неутрализацията на Черно море, за който ще стане дума по-късно, бе придружен с един пространствен меморандум, с който се сочеха многобройните нарушения на Парижкия мирен договор. В направения специално за нуждите на Форин офис анализ на този меморандум от Е. Хертслет се признава, че Русия има право да поиска отмяна на договор, който е бил нарушаван неколkokратно от повече от две велики сили.⁸¹

Опитът от 1866 г. окончателно убеди Русия в практическата невъзможност да постави въпроса за Проливите без предварително съгласие на силите. Евентуални войни с коалицията на западните държави бе немислима при вътрешното състояние на страната, при липса на съюзници и черноморски флот.

Френско-пруската война от 1870 — 1871 г. бе чаканият момент за руската дипломатия. Франция, която беше дала идеята за неутрализацията на Черно море, изпадна в политическа изолация. Нейната бивша съюзница в сътворяването на Кримската система, Англия, съсредоточи усилията си върху възникналата криза от приетия закон за реформи от 1867 г.⁸²

В края на октомври 1870 г., използвайки възможностите, произтичащи от международните усложнения, причинени от поражението на Франция от Прусия при Седан, Александър II решава да отхвърли черноморските клаузи на Парижкия договор. На 27 октомври 1870 г. в двореца в Царское село императорът свика заседание на министрите за обсъждане въпроса относно целесъобразността от отмяна на ограничителните клаузи на Парижкия договор. След кратка дискусия по въпроса надделява становището на военния министър Д. А. Милютин за ограничаването на ревизионистичните претенции само относно Черно море с изключение териториални ревизии, касаещи Южна Бесарабия.⁸³

На 31 октомври 1870 г. до всички страни, подписали договора, е изпратен циркуляр, в който се излага позицията на Русия.⁸⁴ Англия и Портата бяха подготвени за подобно начинание на Русия. Когато руското послание

пристига в Цариград, великият везир Али Паша вече е добре осведомен, че турското правителство не може да се надява на реална международна подкрепа при противопоставянето си на руските действия.

С цел да предизвика безпокойствие в Лондон, Али Паша показва, че се интересува главно от запазването на делтата на Дунав в турски ръце и поддържането на международното управление на реката. Той е принципен противник на идеята за отварянето на Черно море, което би засилило нарастващата зависимост на Портата от Западните сили.

В Цариград смятат, че Англия не може да замести със същия ефект Франция на Изток. След поражението на Наполеон III при Седан Портата загубва подкрепата на велика сила, която по онова време има огромно влияние в нейните подопечни територии. Очевидно за Турция няма друга алтернатива, освен да обърне поглед към Лондон. Междувременно там ситуацията се бе променила. През 1868 г. начело на правителството застава Гладстон, а за външен министър е избран граф Гренвил. Английският парламент е силно впечатлен от неочакваните събития на европейския континент. Водените от Бисмарк войни връзват ръцете на Англия в Европа, без да ги освободят в Турция. В разговор между Али Паша и британския посланик в Турция Елиът последният обезкуражително, но откровено признава на Великия везир, че „от Англия трудно могат да се очакват важни действия в Близкия Изок“⁸⁵.

Въпреки че този английски ход се очакваше, Али Паша не бе обезкуражен относно перспективата или да постигне пряко споразумение с Русия, или да спечели Англия срещу нея. Основателността на тези надежди се криеше в обстоятелството, че руският циркуляр създаваше двойна възможност за търсене на общност в интересите както с Англия, така и със самата Русия. Обстоятелството, че само Турция и Русия бяха черноморски държави, лесно можеше да се използва за пряко споразумение. Русия по-скоро атакува черноморските клаузи, отколкото да проявява желание за възвръщането на Бесарабия. Вторият въпрос бе по-важен за Цариград. Той засягаше териториалната цялост на Турция — най-болезиния пункт в нейната външна политика през целия XIX в.

Руският циркуляр е разпратен до европейските дворове на 9 ноември и официално представен на 15 ноември. Турция научава за циркуляра чрез другите сили. Това демонстративно пренебрежение предизвиква много рязка реакция в Цариград. В разговора с Гренвил турският посланик в Лондон Мусурус декларира, че Турция е готова да отхвърли руския циркуляр и да посрещне последиците, които могат да произтекат от това. „Турция — твърди посланикът — не изключва и въоръжена съпротива.“⁸⁶ Но съветите на Гренвил са да се действа внимателно и да не се предприема нищо без консултации. Необичайната в подобни случаи предпазливост на Лондон и неохотата му да се вземат прибяргани решения в полза на Турция по същество не само предотвратяват поредна европейска криза, но и предreshават въпроса.

В разговор с Елиът Али Паша изтъква три възможни хода, които могат да бъдат предприети от великите сили — обявяване на война, отнасяне въпроса до конгрес или силен протест и оказване на натиск срещу всяко действие, което би довело до нарушаване на договора.⁸⁷

Куриозно е да отбележим, че отначало Елиът възобновява одобренията спрямо войнствените настроения в Цариград без всякаква инструкция в такъв дух. Той създава впечатление сред турците, че всички сили подкрепят

Русия с изключение на Англия, която „единствена може да спре поредната руска агресия“⁸⁸.

В тези условия Портата развива усилена дипломатическа дейност. Макар че прави кратки сондажи за помощ и към Австро-Унгария, които в крайна сметка се оказват без резултат, нейните главни надежди се концентрират в Лондон. Оттам Мусурус паша съветва своите шефове в Илдъза, „само историческата ни приятелка Англия може да ни окаже съдействие, за да не се намерим един ден отново под обстрела на руските кораби“⁸⁹. Той неколккратно намеква на Гренвил, че въпросната инициатива на Русия е само първата крачка в развързването на нейните ръце в Източния въпрос. Мусурус явно е разбирал, че самата денонсация не плаши толкова Англия, колкото бъдещото излизане на Русия от Черноморието.

Но макар и да водеше активна външна политика, Портата съзнаваше от самото начало, че дори Англия няма да пожелае да започне военни действия заради запазване на Парижкия договор. Без силна и гарантирана подкрепа от нея Портата не таеше никакви надежди, че Русия ще изостави своята инициатива.

Британското становище относно опита на Русия да анулира черноморските клаузи на Парижкия договор показва с особена яснота както отличителната черта на политиката на Англия по Източния въпрос, така и бавния процес на историческото изживяване на англо-руския антагонизъм. Съвсем противно на политическите прогнози и особено на желанията в Цариград в смисъл, че Англия ще поведе враждебна политика спрямо тази руска инициатива, постепенно ставаше ясно, че британският кабинет няма да направи нищо повече освен нервно декларирания „енергичен протест“ срещу циркуляра за денонсиране. В разговор с австро-унгарския посланик в Лондон на 6 септември 1870 г. Гренвил бе обещал, че Англия „няма да позволи руснаците да нарушават безнаказано договор, извоюван с английска кръв“⁹⁰. Но когато циркулярът бе депозиран във Форин офис, Гренвил възрази в Парламента повече по формата, отколкото по същността на руската инициатива. Думата на Гладстон явно в този случай изиграва решаващата роля.

Като си даваше сметка за възможно възраждане на русофобията от времето на Кримската експедиция, Гладстон търсеше внимателен подход към подготвяне на английското обществено мнение за отстъпка спрямо Русия. Когато стана ясно за предстоящата руска инициатива, на група военни и политически експерти начело с Е. Хамънд бе възложено да проучат какви са военнодипломатическите потенциали на Русия в случая. В меморандум от 24 октомври бе поставено заключението, че „Русия не може, а и не смее да обяви война заради клаузите от 1856 г.“⁹¹. Тази успокояваща констатация обаче бе скрита за английското обществено мнение. В частните си писма и декларации Гладстон твърдеше, че Русия ще предприеме военни действия, ако и този път не бъде удовлетворена.⁹²

Още през 1856 г. Гладстон не смяташе черноморските клаузи за централната точка на Парижкия мирен договор. В същото време той инструктира Бюкенън в смисъл, че „ако се отървем само с анулирането на членовете за Черно море, няма какво толкова да пречим на руснаците“. Той не бе активно ангажиран лично в черноморските клаузи, понеже на времето бе против самото им включване в текста на Парижкия договор.

Разбира се, лондонското правителство би искало да тласне Турция срещу Русия в очертаващото се усложнение в Източния въпрос. Но то не желаше

това да бъде осъществено с какъвто и до било сериозен ангажимент от неговата страна.

В поверителен меморандум № 1817 от края на октомври 1870 г., озаглавен „Относно възгледите на правителството на Нейно Величество при ревизия на Парижкия договор от 1856 г. и помощта, която Великобритания би оказала на Турция в случай на нападение от Русия“⁹³, това становище на Англия проличава в документална яснота. Още на 6 октомври 1870 г. граф Гренвил уведомява британския посланик в Цариград Х. Елиът, че Турция официално се е обърнала към Англия за военна помощ срещу Русия. Гренвил изразява убеждението на кабинета по следния начин: „Аз съм склонен да вярвам, че Портата не трябва да храни никакви необикновени илюзии за намерения на кабинета в Петербург, враждебни на независимостта и целостта на Турската империя.“⁹⁴

В същия ден обаче с поверително нареждане Гренвил обяснява на Елиът, че „искам да Ви представя някои съображения от важно значение“, които явно не се покриват с официалната кореспонденция. В тях се посочва, че Англия „не би желала да бъдат жертвувани всички постигнати дотук резултати (в защита на Турция — б. а.). Но ще бъде ли разумно, ще бъде ли уместно от гледна точка на здравия разум Великобритания сама да се хвърли в една нова битка?“⁹⁵ Като констатира, че „невъзможно е да се каже колко далече може да стигне мълчаливото съгласие на Германия и одобрението на Австрия и Франция“, министърът изразява съмненията си „докога Турция може да бъде защищавана даже с помощ, която Англия сама би могла да й даде“⁹⁶.

По-нататък Гренвил поучава посланика, че „трябва да се внуши на Турция, че не може вечно да разчита на нашата помощ и че истинската ѝ безопасност ще зависи от духа и чувствата на националностите, които управлява“⁹⁷.

В отговор на поканата, която Гренвил отправя до Елиът: „Бих се радвал да чуя вашите възгледи по въпросите, които загатнах относно силата на турците де се защищават срещу Русия и по какъв начин ние бихме могли да ги подготвим за това“, Елиът отговаря с рапорт, получен в Лондон на 27 октомври. Той излага накратко разговора си с Али Паша, който поставил въпроса за „положението на Турция в случай на нападение от Русия“⁹⁸. Великият везир иска да знае, дали ще бъде възможно правителството на Нейно Величество да помогне на Портата с оръжие в случай, че бъде нападната от Русия“⁹⁹.

Елиът отговори, че „ако в една война между Русия и Турция Великобритания запази неутрална позиция, оръжие не може да бъде доставено, без да се измени тази позиция“¹⁰⁰. Изненаданият Али Паша напомнил, че Великобритания е страната, която трябва да гарантира целостта на Турция в духа на близкото минало.

Оттук започва продължителна преписка между Външното министерство и Форин офис относно бързото снабдяване на Турция с пушки, които се зареждат не откъм дулото. Междувременно английското правителство бе изпратило до Елиът специален военен експерт Дж. Харбърд. Общата оценка на Елиът и Харбърд се свежда до предупреждението на първия: „Аз отдавам голямо значение на необходимостта да бъдем внимателни и да не поощряваме Турция да разчита с голямо доверие на помощта, която евентуално може да намери в случай на нападение от страна на Русия.“¹⁰¹

Според него изпълнението на предишните задължения спрямо Турция „следва да бъде съпроводено с пълното съзнание за рисковете и жертвите, които те ще имат за последици“.

Самият Елиът характеризира своя тон в разговора му с Великия везир като „студен и обезкуражаващ“. В същото време обаче той пише: „Необходимо е обаче да не допускаме да преобладава впечатлението, че Турция ще бъде изоставена на съдбата си, защото именно това бе, което доведе в миналото до последното нападение срещу нея и до Кримската война.“^{1 02} В заключение от тази част от рапорта си Елиът продължава: „Ваше Височество иска мнението ми относно възможностите на турците да се защитават сами срещу такава сила като Русия и по какъв начин ние можем да им помогнем. Аз мисля, че Турция няма да може да се защитава само срещу нападение дори ако им дадем исканите неща — пари и оръжие.“ Като допълнителен аргумент в неспособността на Турция да воюва успешно срещу Русия Елиът изтъква вероятността християнското население да се присъедини към Русия, което ще създаде „изключителна трудност“^{1 03}.

Тази пространна кореспонденция, от която цитираме най-съществените пасажии, свидетелствува за реалната представа в Англия за възможностите на Турция не само за съпротива, но и за независима политика. В същото време тя показва взаимното блъфиране между Портата и Англия, понеже и двете страни са били отлично информирани, че Русия няма възможности да воюва. Явно е, че двете правителства са се надявали да си окажат моментен натиск в навечерието на конференцията. Англия, от една страна, целеше да спечели Турция с „руската опасност“ и английския неутралитет, за да я накара да бъде по-сговорчива по второстепенните въпроси на конференцията — Трансилвания и Бесарабия, Турция се представяше на ръба на войната с Русия, за да накара англичаните да се възпротивят на отмяна на неутрализацията на Черно море, благодарение на която турският флот господства в целия район.

Известно бе, че неутрализацията на Черно море анулираше най-големия стратегически коз на Русия — някогашната руска флота в черноморския басейн. При възстановяването на тази сила, няколко дни след обявяването на една руско-турска война, може да бъде осъществена бърза концентрация за фатален удар срещу столицата на империята. Със заплахата от руско морско присъствие турците се стремят отново да възродят кримския дух в Англия. Но правителството на Гладстон добре разбира, че от модификацията на черноморските клаузи може да се възползува не само Русия, която тепърва ще строи броненосци, но и самата Англия, която притежава и в количествено, и в качествено отношение най-големи военноморски възможности.

Вероятно обаче Брунов не вярвал много в перспективата на този курс на английското правителство. В една аудиенция при кралица Виктория по случай нейния рожден ден той се оплаквал, че „в Петербург все още смятат Правителството на Нейно Величество за главна пречка за възстановяването на националния престиж на Русия в Европа“^{1 04}.

От тези съображения за сигурност руското правителство потърси вариант за двустранно споразумение с Портата, макар и да си даваше сметка за минималната възможност в реализацията му.

По този начин воплите за помощ от страна на Турция и уверенията в благосклонност от страна на Англия най-вече раздухваха и от двете страни

мнима опасност от война, доведоха до някои промени в подготовителната работа за конференцията. В разяснителна обосновка на позицията на Англия от 9 ноември 1870 г. относно циркуляра на Горчаков, Гладстон призна, че „Русия има право да се откаже от тези точки от договора, които ограничават суверенитета ѝ в Черно море“¹⁰⁵.

Желанието на руското правителство да сключи двустранно споразумение с Портата бе съпроводено с обещания да не използва своята военноморска сила в Черно море¹⁰⁶ и да не разширява влиянието си на Балканите чрез поддръжане на националноосвободителните движения. По време на двустранните преговори от руска страна се подчертава многократно, че Русия не възнамерява да подкрепи старата английска теза за отварянето на Проливите за всички кораби от всички страни.¹⁰⁷ Затварянето на Проливите е от явна полза за Русия, тъй като тя няма налична флота в Черно море, но и отговаря на интересите на Портата.

Докато прави безуспешни опити да търси Берлин за съвет и защита, турското правителство установява, че британската отрицателна реакция по отношение на руския циркуляр е много условна. Тя е предизвикана повече от формата, отколкото от предупреждението за едностранното денонсиране на международен договор. Става все по-ясно, че Великобритания няма да влезе във война по този въпрос. Търсенето на мирен изход от кризата е осъществено обаче с типично английски методи.

Констатирали предварителната подкрепа на Прусия спрямо руските действия, Гладстон и Гренвил поставят в предварителните кореспонденции един важен въпрос — правото на всяка от силите „да се бие сама за себе си“¹⁰⁸ в случай на нарушаването на гаранциите, дадени от Парижкия договор. Двата държавници подготвят едно обмислено и условно отстъпление на Англия, което да ѝ даде възможност да скъса, когато намери за добре, всякакви ангажименти по отношение на колективните гаранции за руската сигурност в Черно море. Това бе началото на края на английската подкрепа спрямо Османската империя.

Изкуството се състоеше как да се направи Русия, колкото се може, поумерена в исканията и средствата за осъществяването им. Особено характерна в това отношение е тайната инструкция, която Гренвил изпраща на 17 октомври до Бюкьен. Английската благосклонност, обяснява Гладстон, следва да бъде „един малък прозорец, от който можем да се измъкнем винаги, ако те (руснаците — б. а.) не издържат на сегашните високи обороти“¹⁰⁹. Няма съмнение, че Англия търсеше евентуална обстановка, при която да затрудни осъществяването на руската акция. Особено опит в това отношение представлява мисията на Одо Ръсел до пруския генерален щаб във Версай с цел да координира една обща акция между Англия и Прусия.¹¹⁰

Срещата между Одо Ръсел — министър на Форин офис, и Бисмарк на 21 ноември не оправдава английските надежди. Бисмарк вече бе предприел стъпка за уреждане на конференция. Предугаждайки подобно развитие на нещата, Гладстон и Гренвил бяха вече уведомили Русия, че са готови да приемат посредничеството на Бисмарк за конференция, но „при условие, че не се разискват никакви други въпроси от Парижкия трактат, които могат да накърнят независимостта на Портата“.

Великобритания обаче напомни, че не смята целия руски циркуляр за задължителна част от предстоящите преговори. Нейното участие се свежда до разглеждането на „съответно положение“, на базата на което Русия може

да пледира за ревизия на договора от 1856 г. Тя настоява представителите на конференцията да не постигнат никакви предварителни уговорки преди провеждането ѝ.

Приемането на поканата на Бисмарк за конференция в края на октомври е съпроводено с официалното изявление на говорител на Форин офис, че тя следва да се състои в Лондон „и да е основана на предварителното съгласие, че се свиква без ангажименти и споразумения, що се отнася до нейните резултати“. Останалите сили бързо приемат тази условия. Специално Русия, от която се очакваше евентуална опозиция на такива предварителни обвързвания, дори се съгласи в конференцията да бъде привлечено и френското правителство в Тур,¹¹¹ за което така много настояваше Англия, надявайки се на евентуално „кримско“ сътрудничество с победена Франция.

„Аз допускам приемането на една програма — уведомява правителството Гренвил, — която да възвърне суверенните права на руския император в Черно море, казано на султана в най-приятелски вид и потвърждаващо останалата част на Парижкия договор.“¹¹² Турският посланик в Лондон Мусурус изразява своите съжаления по повод бързото съгласие в Лондон за свикване на конференцията. Турция разбираше, че е по-добре, ако Русия получи право на флота в Черно море не по легален начин, а чрез нарушаване на договора. Позицията на Портата в първата фаза по такъв начин се базираше на принудителното следване на английското становище. Беше ясно, че Русия няма да оттегли своята нота и че британските съюзници на Турция нямат намерение да започват война. При това положение бе по-изгодно за Портата да води двустранни преговори с Русия. Такава алтернатива беше приемлива и за двете правителства, понеже тя правеше излишна чуждата намеса по промяната на черноморските клаузи. Тя обаче бе енергично провалена от страна на английското правителство, което винаги гледаше с особено подозрение на всякакви позитивни тенденции в руско-турските отношения. На 5 ноември Гренвил написа едно безцеремонно частно писмо на турския посланик, в което изразяваше „надежда“, че „Турция няма до такава степен да забрави вековното приятелство на Англия и да разтрогва международен договор с нейн естествен враг, без знанието на правителството на Нейно Величество“¹¹³. Гладстон от своя страна лично предупреди руския посланик Ф. И. Брунов, че „няма смисъл от враждебен едноличен натиск върху Турция, след като тя е проявила добрата воля да преговаря заедно с целия европейски концерт“¹¹⁴. Обстоятелството, че руското правителство бързало със свикването на конференцията до края на френско-пруската война,¹¹⁵ погребало тази идея, която можеше да изключи Англия от преразглеждането на Парижкия договор.

Турция е принудена да даде своето принципно съгласие (чрез циркуляр, изпратен до представителите ѝ на 29 ноември), но при условие, че дневният ред ще бъде от една точка и че другите части на мирния договор няма да бъдат в обсега на дискусиите. Това условие на Портата бе посрещнато с мълчание от страна на всички сили. Несъмнено всяка една от тях не искаше да се ангажира с отстраняването на тема от жизнено значение за нейните интереси. Също несъмнено бе, че и искането на Англия статутът на Проливите да не бъде обсъждан на предварителните преговори бе прието от Русия, за да не се провали конференцията.

На преговорите, предхождащи конференцията, става ясно, че Русия ще трябва по някакъв начин да даде компенсация на трите потърпевши от денон-

сирането сили. Англия поиска писмена декларация, която би заздравила неприкосновеността на Турция. Австро-Унгария състави проект за мерки, свързани с река Дунав. Турция, най-силно засегнати от руския ход, бе принудена да следва абстрактните условия на Англия за договорни задължения от страна на Русия, които да предотвратят разпадането на Османската империя.

Много симптоматичен фрагмент в англо-турските контакти в навечерието на конференцията е учтивият, но твърд отказ на Лондон на турското искане да се включи в протокола на конференцията решение, което да гарантира специално османските територии, населени с балкански християни. Този отказ е още по-изненадващ, като имаме пред вид, че той е предаден, макар и по неофициален път, на самия Брунов в деня на телеграфирането му в Цариград — 7 ноември.¹¹⁶ Във връзка с тази проява Гладстон помоли Жомини да предаде на Брунов, че „това е още едно доказателство за нашето желание да търсим нов път и нов език с вас“¹¹⁷.

Този факт има далечни исторически реализации. Той свидетелствува, че макар и да стои външно върху принципа на териториалния интегритет на Турция, Англия не изключва в бъдеще нарушение на този принцип, и то в най-чувствителния за последната географски район — Балканите.

Но тъй като засега Портата е принудена да следва британската политика, тя представя искането за промяна на положението с Проливите, които да бъдат отворени за всякакъв тип кораби от всички държави. Ако разглеждаме логически това искане, не можем да не констатираме, че то е внушено от английската страна поради вековното желание на британските адмиралите да получат по-големи права в достъпа им до Проливите.

Искането на Портата за суверенните права на султана над Проливите би означавало де факто пълната възможност на султана да разрешава на съюзниците си да преминават през Проливите.

Но опасностите от тази политика са маркирани от Великобритания. При все още високата степен на англо-турското приятелство за Лондон по тази логика не е проблем да прокара отделни бойни единици през Проливите. Но вероятно отчитайки перспективната възможност за влошаване, ако не скъсване на англо-турското сътрудничество, британските държавници са предпочитали да се отворят Проливите за всички, включително и за Русия, отколкото да се възстанови правото на Турция и всичко се остави в ръцете на султана. Предложението има такава практическа стойност, че дава на султана голяма свобода в избора на „съюзници“, но и неутрализира стойността от евентуалното скъсване на приятелството с него.

Промяната в статута на Проливите поставя султана в особено положение. Ако Портата упражни своето право на допускане военни кораби на която и да било велика сила, то това би означавало, че всеки момент всяка сила може да иска от нея същото.

Към средата на декември Портата решава да информира най-напред английския посланик Х. Елиът за границите, които би искала да получи, ако се отмени неутрализацията на Черно море. Съдържанието на тези граници според самия Елиът е възвръщането на пълните права на султана върху Проливите. На 21 декември Портата изпрати обстойни инструкции до Мусурус, който като посланик в Лондон трябва да представлява Османската империя на конференцията. Този документ е изключително ценен като опит за поддържане на независима позиция на конференцията от страна на Портата.

Най-благоприятно разрешение тя смята запазването на статуквото, т.е. неутрализация на Черно море, макар че за това тя не таи никакви надежди поради твърдото становище на Русия и колебливата позиция на Англия. Затова единствената алтернатива е да приеме руските искания, но да получи компенсация в други насоки. И в частност във връзка с нейните суверенни права над румънските княжества и Сърбия, както и по отношение на капитулациите. Освен това Портата търси промяна на параграф XXVII на Парижкия договор, който я възпира от използването на военни сили във васалните територии без съгласието на великите сили. Правото на султана „да отваря или затваря Проливите за които и да било сила, когато интересите и сигурността го изискват“¹¹⁸ означава на практика освобождаване на Портата от международната зависимост, която бе регламентирана още с Конвенцията за Проливите от 1841 г.

Междувременно Австро-Унгария също изработва исканията си за компенсация. Те предвиждат.

— Да бъде дадено право на Портата да отваря Проливите за известен брой чужди военни кораби.

— Да бъде определено едно турско пристанище като международно, което да стане база, в която да бъдат концентрирани военноморски сили, пропорционални на руските в Черно море.¹¹⁹

— Да се увеличи броят на корабите, които великите сили могат да поддържат в устието на река Дунав.

— На Австро-Унгария да бъде дадена ръководна роля в подобряването на корабоплаването по реката и в частност при Железните врати.¹²⁰

Тези австрийски искания отразяват най-добре опасенията на Австро-Унгария от бъдещото военноморско засилване на Русия, което неминуемо би се отразявало и на влиянието им сред славянския свят.

Те са посрещнати възторжено в английския парламент. Дори говорителите на консервативната опозиция посочват, че предложенията „свидетелствуват за смисъла и историческата предопределеност на съюза ни с австро-унгарския император“¹²¹. В същото време обаче Англия се интересува най-вече в намиране на такава юридическа постановка, която ще ѝ създава постоянен предлог да навлиза в Черно море. Нещо, което липсваше в идващите от Виена предложения.

Гренвил прави сериозни допълнения, които разкриват виждането на английските либерали по въпроса. Англия желаше да бъде дадено право на Портата да кани чужда флота при „действителна нужда“. Тя се противопостави твърдо против евентуалния достъп на Русия в Източното Средиземноморие. „Формулата действителна нужда — пише Гренвил на Кралицата — много лесно може да се употреби от русите при всеки смут на балканските християни. Поради това ние трябва да настояваме за създаването на такава формула, която ще ни позволи да се притечем на помощ на Турция, ако руските амбиции в Източния въпрос се доближават до нашите. . . Сюзеренното право на султана в Проливите може след време да се насочи срещу нас.“¹²²

Самата конференция се открива в Лондон на 17 януари 1871 г. Великите сили са представени от посланиците им в Лондон — Мусурус за Турция, Апони за Австро-Унгария, Брунов за Русия, Берншоф за Прусия и Карло Кадорна за Италия. От страна на Англия участва Гренвил. Френският представител присъства само на последната сесия. На следващия ден автори-

тетният британски вестник „Икономист“ съобщава: „Единствената задача на Англия в тази конференция е да спазва своите задължения спрямо Турция.“¹²³ Явно че британските делови среди са обезпокоени, че изоставянето на Турция пред конференцията може да навреди на престижа на Англия край Босфора и целия Левант.

Главното постижение на Великобритания на първата сесия е приемането на постановката на Гладстон, че „основен принцип на международното право ще бъде невъзможността на всяка от страните да се освобождава от задълженията си спрямо някой договор без съгласието на договарящите се страни и което да се постига по пътя на приятелски споразумения“¹²⁴.

Това условие играе важна роля в по-нататъшната позиция на Англия. То предпазваше същата срещу евентуално континентално споразумение за решаването на проблеми от Източния въпрос без нейно участие. При отличното състояние на руско-германските отношения такава евентуалност би означавала еднолична акция на Русия срещу Османската империя или дори руско-турско споразумение при посредничеството на Бисмарк, което да сложи кръст на значението на Англия в Европа и арабския Изток.

По време на втората среща (24 януари) руският представител Брунов излага руската постановка за промяната на черноморските клаузи на Парижкия договор. В отговор Мусурус заявява, че Портата ще приеме промяната само в замяна на нови гаранции, „които да защитят османските територии срещу външна експанзия“.

В следобедните часове на същия ден Мусурус се среща тайно с Гренвил и го предупреждава, че „ако сега Англия позволи на руснаците да поставят Турция в положение на полунезависима страна, то името на Нейно Величество ще бъде забравено край стените на Босфора“¹²⁵. Този невъздържан език на турския представител явно цели да активизира Англия да се присъедини към искането за специални гаранции за османския интегритет при предстоящото денонсиране на черноморските клаузи.

На третата среща, състояла се на 3 февруари, изготвеният от Гренвил проектодоговор е представен на общо обсъждане.

Втората глава на проектодоговора гласи, че „султанът, упражнявайки суверенните си права над Пролитите, ще може при изключителни случаи, когато интересите и сигурността на страната го изискват, да признае необходимостта от присъствието на военни кораби от „некрайречни“ сили.“¹²⁶

Тази точка изразява идентичността на целите на Англия и Австро-Унгария да не се даде позволение на Русия да има излаз в Източното Средиземноморие и Адриатика. За всекиго бе ясно, че определението „некрайречни сили“ значи най-вече Англия, а при възстановяване на Франция и на нея. Тази формулировка не само че не дава възможност на Русия да осъществи отбранителни операции в района на Пролитите в случай на морска бомбардировка от чужди кораби. Тя поставя Англия в особено положение на страна, която при слабостта на Турция винаги може да намери основателна причина за влизане в Черно море.

Мусурус настоява само за заменянето на думата „некрайречни“ с „приятелски или съюзнически“, тъй като първата формулировка ограничаваше султана в предпочитанията му към бъдещите съюзници.

Английското искане е именно този пасаж да остане, защото той бе насочен пряко срещу Русия и посредством него я изключваше от пряк контакт със султана. Определението „некрайречни“, включено по настояване на Ан-

глия, е, толкова антируско, че дори турският представител изрази опасения че неговото приемане би довело до премахване на тази ограничаваща клауза в бъдеще.

Виждаме, че подкрепяна от Австро-Унгария и Италия, Англия внася такава терминология в проекторешенията на конференцията, че тяхната провокативна насоченост срещу Русия плаши самата Порта от бъдещи усложнения край нейните граници.

Силното желание на Русия на всяка цена да получи легално одобрение на укрепяването на Черно море като че ли неутрализира английската невъздържаност. Това наблюдение става очевидно, когато още в първите дни на януари Горчаков одобрява позицията на Турция по отношение на Проливите. Той е склонен да се разреши на Османската империя правото на вмешателство в Молдавия и Влашко, ако там възникнат безредици.

В същото време обаче Брунов съобщава в Петербург, че Портата и Англия „не са единомисленици по процедурите и решенията на конференцията“¹²⁷. Той получава секретни сведения от сестрата на барон Жомини, която е много близка със семейството Гренвил, че „Англия няма намерение да се противопоставя на Русия, ако се засегнат само черноморските клаузи от договора“¹²⁸. По-късно „Икономист“ открито публикува донесение на Елиът, че „Турция няма да отиде на война с Англия, па макар и Англия да беше обещала, че ще я подкрепи в тази война“. В същия брой вестникът пише „Няма съмнение, че Турция предпочита да загуби малко нещо, отколкото да воюва дори в нашата компания.“¹²⁹

Информацията на Брунов създава илюзия за временен мост между Русия и Турция. Докладите на Брунов до Петербург са възприети сериозно, защото посланикът предупреждава, че това е крайната отстъпка от страна на Англия за подписването на договора. Брунов съветва да се приеме английската редакция за „некрайречните държави“, защото това е единственият начин да се подпише протоколът.¹³⁰ „При несъгласие с английската версия — преувеличавал Брунов — можем да видим корабите на западните държави в Черно море.“¹³¹

Явно повлиян от докладите на Брунов, Горчаков променя мнението си. В желанието си конференцията да завърши успешно русите дават съгласието си и не се опитват да окажат натиск върху Турция.

Своеобразен компромис между Англия и Русия представлява новият текстов проект, в който думата „некрайречни“ отпада, заменена с фразата „приятелски и съюзни“, което удовлетвори Лондон.

Турция нямаше причини да не приеме текста, а Англия, тълкувайки свободно думите „при спазване на Парижкия договор“, на практика отново изключи възможността Русия да достигне до Средиземно море.

Така при решаване на въпроса за Проливите Портата изпитва общия натиск на Русия и на Англия, въпреки че двете страни преследваха различни цели при промяна на статута на преминаване през Босфора и Дарданелите. Що се отнася до другия въпрос на конференцията — регламентиране режима на корабоплаването и търговията по река Дунав, Лондон въпреки взаимодействието си с Виена не се поколеба да се присъедини към Турция при противопоставянето ѝ на крайните австрийски искания. В тази взаимна неутрализация се стигна до съгласие договорът да бъде подписан на 13 март 1871 г.

Новият статут на Пролитите бе формулиран по начин, който съдържаше три взаимно изключващи се постановки. От една страна, той потвърждаваше „принципа на закриването на Пролитите в този вид, който бе установен от конференцията от 30 март 1865 г. „, като в същото време предоставяше на султана правото на открива в мирно време Пролитите за корабите на приятелските и съюзническите държави. Третата част от това положение допълваше, че това влизане на съюзнически кораби може да бъде осъществено „в случай, признат за необходим при изпълнение на Парижкия договор“¹³².

Това е главната част от подписания на 13 март Лондонски протокол. Регламентирайки отмяната на военната неутрализация на Черно море, той даде възможност на Русия да строи и притежава бойни кораби и фортификации в своите пристанища там. Протоколът ознаменува нова фаза в англо-руските отношения. Тази принудителна отстъпка от страна на Англия в режима на Пролитите бе таксувана в Лондон като максимална, за да се избегне перспективата от международна криза. Успокоявайки недоволната кралица по този повод, командувачият Средиземноморския флот П. Уолтър пише на нейния секретар П. Линдли, че „каквото и да отстъпим на русите в Черно море, нашата ескадра в близките 50 години винаги ще представлява смъртна опасност за руските черноморски крепости“¹³³.

Англия успя да наложи на Портата да приеме неизбежната ревизия на Парижкия договор от страна на Русия, но, от друга, направи така, че по редица въпроси на конференцията Портата запази външно независима позиция. Турция например успешно се противопостави на някои искания на Австро-Унгария по дунавския въпрос и на някои условия на Русия относно правото на намеса в румънските вътрешни работи. Всичко това бе осъществено с помощта на Англия, въпреки че в дунавския въпрос тя бе икономически заинтересована да действа заедно с Австро-Унгария. Уреждането на въпроса за Пролитите бе също успех на Англия, която в отсъствие на победена Франция се радваше все още на висок политически престиж сред турските управляващи среди.

Въпреки това обаче подписването на Лондонския протокол представляваше голяма дипломатическа победа за Русия. Тази победа ознаменува връщането на Русия в Европа, възстановяването на нейното влияние сред славянския свят, възможности за сключване на равноправен съюз с континенталните сили. Дългогодишните усилия на Англия да държи Русия заключена в черноморския басейн се оказват исторически осъдени. С Русия вече следва да се съобразяват не само като сухопътна сила, но и като бъдеща морска държава в балканските периферии на Османската империя. На тази конференция се проявили двете тенденции в англо-руските отношения — първата, господстваща тенденция за продължаваща конфронтация, което се изрази в запазването на правото на султана да държи ключовете на Босфора, което при тогавашното английско влияние и морска мощ бе несъмнена изгода за Англия в нейните цели да не допуска Русия в Средиземно море. Втората, зараждаща се позитивна тенденция, се изрази в ограничаването остротата в руско-английските спорове — факт, проявил се най-ясно в отказа на Англия да защити антируските планове на Портата в навечерието на конференцията. По същество Лондонският протокол, макар и потвърдил Парижкия мирен договор, означаваше края на „Кримската система“ не толкова с отпадането на Франция от тази система, колкото от зараждащите се обективни условия за преодоляването на англо-руския антагонизъм. Не-

разбирането на този бавен, но реален процес в световната политика донесе на Портата лъжливи надежди по време на Голямата балканска криза от 1875—1878 г. и загубата на значителна част от османските държавни територии.

На Лондонската конференция Портата направи опити за сътрудничество с Великобритания и Австро-Унгария. Благодарение на държавническият талант на Али Паша нейната цел бе преди всичко защитата на собствените интереси. В контактите с Англия и Русия Портата спазваше принципа на „умереното приятелско отношение“. Несъмнено това бе успех за нея и неуспех за Англия.

Няколко години след конференцията Портата остана в сравнително спокойни отношения с Русия, която очевидно бе главна заплаха за нейните балкански територии.

Уреждането на въпроса за Проливите бе нож с две остриета за стратегическата позиция на Портата. Тя получи по-голяма независимост, но се изложи по такъв начин на по-силен общ натиск от страна на Англия и Русия. Следващото десетилетие пренесе отново световната борба между тези две сили на дипломатическата сцена край Босфора. В тази борба обаче Портата все по-малко можеше да разчита на реална помощ от страна на Англия. Благодарнодействието на последната все по-определено се отдалечаваше от непосредствена военна помощ, а само това можеше евентуално да забави нарастващия процес на дезинтеграция на османските притежания в Европа. Ако отбелязваме, че на Лондонската конференция Портата за последен път за XIX в. водеше сравнително независима политика на едно международно съвещание, то в същото време можем да открием, че тази относителна независимост се дължеше на взаимната неутрализация на руската и английската позиция на самата конференция.

Враждебност към Русия и предпочитане към Портата продължаваха да бъдат взаимно свързани процеси в британската политика. Но намаляването на първата автоматически водеше и до ограничаване на втората независимост. Следователно решенията на Лондонската конференция не бяха само една престижна реабилитация на руската политика в Европа. Те свидетелствуват за онези нови веяния в англо-руските отношения, които останаха незрими за повечето наблюдатели на европейската политическа сцена през XIX в. Промяната на един международен договор не чрез война и не посредством едностранчив и едностранен акт бе първият ранен фактор за нови политически явления в Източния въпрос, които ще допринесат извънредно много за неговото основно преразглеждане в края на XIX в.

4. РУСИЯ В АВСТРО-АНГЛИЙСКИТЕ ПРЕГОВОРИ ЗА СЪЮЗ (1871 — 1874)

Австро-английските отношения през разглеждания период също претърпяват известна еволюция. Те бяха силно обтегнати заради подкрепата, която Англия даваше на италианското освободително дело, и потенциално винаги близки поради австро-руските противоречия в западната част на Балканския полуостров.

След анексията на Ница и Савоя от Франция Англия бе загрижена от засилващото се могъщество на Франция в Европа и поради това гледаше на Австрия като на необходимата ѝ контрасила срещу френско-руския експанзионизъм.¹³⁴

Историята на Източния въпрос през XIX в. изобилствува с много епизоди на австро-английското сътрудничество. Но през Кримската война Австрия отказа да се присъедини към Англия и Франция, въпреки че от нейния „неутралитет“ бяха еднакво недоволни и двете страни.¹³⁵ След тази война в австро-английските отношения настъпи своеобразен поврат. Тогава Австро-Унгария бе инициаторка на проекти за обща акция срещу Русия. Между тези два ограничителни пункта стоеше неравномерно развитие на преките англо-руски конфликти.

Особено показателни в това отношение са засилените опити на Австро-Унгария от края на 1871 г. да ангажира Великобритания в континентален съюз срещу Русия. Понеже те са характерни за цялата европейска политическа обстановка с оглед на Източния въпрос и не са били обект на специално внимание, спираме се по-обстойно на тях.

Тези опити са основани върху несъстоятелна историческа предпоставка — непреодолимостта на англо-руския антагонизъм. По това време във Виена смесват неправилно две различни неща — териториалните мащаби на англо-руските противоречия с преодолимостта на англо-руските конфликти, видно в по-далечна историческа перспектива. Явно надценявайки враждата на Англия спрямо „възвръщането“ на Русия в Европа, австро-унгарските управляващи кръгове намират, че отстъпката на Лондонската конференция през пролетта на 1871 г. е алармирала антируските кръгове сред британското общество и че тя е решена това да бъде предела на допускането влиянието на Русия в европейските работи. По тази причина на 25 декември 1871 г. австро-унгарският външен министър Андраши предприема продължителна акция за осъществяването на съюз между Англия и Австро-Унгария на антируска почва. Той използва присъствието на влиятелния английски дипломат Р. Литън за строго секретен разговор на тази тема. При първата среща с Литън Андраши лансира нашироко тази идея. Той напомни на Литън, че „след 1848 г. отношенията между Австрия и Русия никога не са били сърдечни“¹³⁶. Смятайки това за достатъчна гаранция за готовност от страна на Англия, Андраши пристъпва направо към темата.

В началната фаза на предлагания съюз с Англия Андраши не крие, че неговият проект е изграден върху невъзможността от съюз между Англия и Русия. „Такъв един съюз — пророкува външият министър — би изисквал от Англия пожертвуване на политически принципи и на национални интереси, за които няма никаква възможна компенсация.“¹³⁷

След като общо беше изявил трудностите, по пътя на желаната степен на интимност между Англия и всяка от другите велики сили, граф Андраши отбеляза, че нито една от тези трудности не се отнася за Австрия. Поради тази причина той се надяваше, че правителството на Англия след вярна преценка на положението в Европа с оглед засилването на Русия и Германия би споделило силното желание, което таи в себе си да види отношенията между Великобритания и Австро-Унгария, поставени на такава основа, която би регламентирала в договорна форма бъдещото сътрудничество в Европа и на Изток.

Андраши заяви, че при обяснението на неговите възгледи той нарочно е избягнал думата „съюз“, понеже този термин често е прилаган към международните отношения, твърде различни по характер от онова, което той обмисля в настоящия случай. Той би желал нещо повече от обикновена раз-

мяна на банални любезности, а политическа общност за „поддържане на мира“.

При това обяснение Андраши отбеляза ефекта на едно основно разбирателство между Англия и Австрия върху Франция, Германия и Русия. По-нататък той обяснява: „По отношение на Франция беше явно, че споразумение между Англия и Австрия би могло да бъде признато, без да се предизвика и най-слабата степен на опасение. Между Франция и Австрия не съществува особено съперничество. По отношение на Германия беше по-очевидно, че в настоящото състояние на нещата в Европа, колкото по-голяма би била общността между Англия и Австрия, толкова по-голямо би било задоволството на Германската империя и толкова по-приятелско би било разположението на кабинета в Берлин към всяка една от въпросните две сили.“¹³⁸

От казаното дотук става съвършено ясно, че преполагаемият враг на този съюз можеше да бъде само Русия. От своя страна Австро-Унгария се наемаше да неутрализира Германия, която още минаваше за съюзник на Русия.

По-нататък Андраши изказва открито такава прогноза. Развивайки тезата си за австро-английския съюз като начална фаза на по-голяма коалиция, той твърди:

„Общото схващане в Европа е, че ако Германия, Англия, Австрия и Италия са искрено съюзени в полза на мира в Европа, по всяка вероятност това би било достатъчно да обезпечи доброто поведение на Франция и Русия, тъй като нито Франция, нито Русия биха рискували безопасно да нападнат такава страшна комбинация.“¹³⁹

Такава непроницателна прогноза на Андраши явно целеше да напомни на англичаните, че идеята за френско-руски съюз застрашава колкото Австро-Унгария и Германия, толкова и самата Англия.

След пространствен и целенасочен анализ на европейската обстановка Андраши със задоволство констатира, че „интересите на Англия и Австрия са еднакви във всяка част на света, „което изисква“ наличието на пълно споразумение между двете сили за поддържането на всякакъв общ интерес“. По-нататък той най-сетне достига до същността на предприетата инициатива.

„В Черно море, по Дунава, в Цариград — заяви граф Андраши — нашите специални интереси са еднакви. Обаче Англия има в Индия специални интереси, за които бихме твърде много съжалявали, ако бъдат поставени в опасност. Надяваме се искрено, че Англия никога не би се намерила в трудно положение за поддържането на Индийската империя. Ако сигурността на тази империя въобще бъде заплашена в настоящия момент от която и да е Европейска сила, това сигурно ще бъде силата, срещу която Австро-Унгария ще се окаже най-полезният съюзник, ако такава опасност е възможна. Преценете точно — предупреждава Андраши, — ако някога Британската империя в Индия би била сериозно заплашена от Русия, какво огромно преимущество би било за всяко английско правителство да разполага със сърдечната дружба на сила, която по силата на географското си положение и военна мощ може да нанесе непосредствена и мощна рана в гърба на неприятеля.“¹⁴⁰

В изискания речник на тогавашната дипломация подобна сардоническа декларация бе непохватна покана за приятелство чрез заплаха. Андраши

откри въпроса поверително пред посланика, вместо да предаде такава съобщение по формален път в Лондон чрез своя представител граф Бойст.

Анраши моли правителството на Великобритания да смята като строго поверителни съображенията, които се докладват от Виена в Лондон. Межувременно на Ендрю Бюканън бе наредено да продължи на по високо равнище започнатия от Анраши диалог. С поверително писмо № 3 от 3 януари 1872 г., получено в Лондон на 8 януари, Бюканън запозна правителството си не само с подробности относно предложението на Анраши, но и за изразеното английско становище по въпроса.

Още при първото си посещение във Външното министерство А. Бюканън е запитан от Анраши за отношенията между Англия и Австро-Унгария.

„Заявих, че няма никакво съмнение — докладва на 3 януари Бюканън, — че началото на преговорите би било посрещнато от Ваша Светлост и най-приятелско обсъждане. Обаче на мен ми изглежда, че ако една от неговите главни цели е да предпази Европа от евентуален съюз между Франция и Русия, то никаква мярка не би могла да провокира повече такава евентуалност, отколкото едно споразумение между Англия и Австрия с цел да ограничи агресивната политика от страна на която и да било от двете сили.“¹⁴¹

Разгневеният Анраши отговоря, че Бюканън не е разбрал изцяло естеството на неговите доводи пред Литън. Той предлагал само Англия и Австрия, с оглед на цялостта и независимостта на Турската империя да се консултират по въпросите, които възникват в Цариград, да действуват заедно в съветите, отправяни към Портата, вместо да се излагат на риск поради липсата на предварителна информация помежду им. Анраши считаше, че „руски агенти в Цариград държаха често към Портата несъвместим език“. Тази практика не би могла да бъде по-ефикасно осуетявана и обезкуражавана, ако тези агенти откриеха, че представителите на Англия и Австрия дават общи съвети на турското правителство.¹⁴² Колкото по-резервиран ставаше Бюканън, толкова по-насочени към Източния въпрос ставаха предложенията на австрийския държавник.

„Англия и Австрия — продължава Анраши — трябва винаги да разменят становища, преди да действуват в Цариград, дори и да има несъгласие между тях.“ Докосвайки отново чувствителните пунктове на английското внимание на Изток, австро-унгарският външен министър завършил със следните наблюдения: „Мирът в Европа зависи от поддържане спокойствието в Турция, а тъй като егоистичната, тщеславна политика на Франция по-скоро би ускорила, отколкото забавила разкъсването на Османската империя, то Англия и Австрия са единствените сили, които могат да убедят Турция, че те имат искрения интерес в нейното благополучие, смущавано от интригите на Русия.“¹⁴³

Предавайки страничните си впечатления от този разговор, Бюканън пише: „Граф Анраши беше дълбоко поразен от неефикасността на съществуващата отбрана на Цариград срещу нападение откъм Черно море и, както заяви, Портата не била достатъчно наясно, че животът на империята се намира на Босфора. Според неговото мнение някакъв съвет трябва да бъде даден по този въпрос на султана.“¹⁴⁴

Несъмнено Анраши насочва смисъла на австро-английския съюз към бъдещите събития в Османската империя, където може да се търси база за общи действия между Англия и Австро-Унгария. Отговорът на Гренвил показва сериозността, с която в Лондон приемат австро-унгарското пред-

ложение. Но тази сериозност бе изразена повече като абстрактни съгласия за общи интереси, отколкото като бърза готовност за взаимна договореност. Отговорът констатира, че „Политиката на граф Андраши по отношение на Турция съвпада вероятно с политиката на правителството на Нейно Величество“. Още в тази начална точка в писмото на Гренвил личи, че Англия е готова да дискутира с Австро-Унгария само въпроси за Турция, а не континентални или световни проблеми. Много важно е да отбележим, че дори и в тази най-значима част от английската готовност да сътрудничат на Австро-Унгария по Източния въпрос е отбелязано становището, че съветите, давани на Портата, „биха предпазили Портата от излишни дразги с нейните съседи. Това би накарало същата да обърне по-голямо внимание на финансите си и да управлява провинциите си по начин, който, макар и да не печели чувствата на различните подвластни раси, би могъл да ги убеди, че настоящата им връзка с Турция е най-благоприятна при съществуващите условия с оглед на техните политически и материални интереси“¹⁴⁵.

„Правителството вярва — завършва Гренвил, — че ако Великобритания и Австрия, подбудени от еднакви мотиви, винаги имат еднакви гледища по въпроси, засягащи настоящия или бъдещия мир в Европа, намират, че моралният ефект на такива общи действия би бил голям не само в разрешаването на всеки специален въпрос, но и в растящото желание, във всички въпроси на мир и война, тяхното влияние да бъде сплотено.

За да получи този желан резултат, правителството на Нейно Величество ще бъде винаги готово да се свързва с австро-унгарското правителство в дух на пълна откровеност, а това желание е било много подсилено от откровеността на граф Андраши при връзката му с г. Литън.“¹⁴⁶

Отговорът на Гренвил бе типичен документ за британските методи на контакти в Европа от ерата на откритата дипломация. Той не затваряше вратите на австрийската инициатива, но и не приемаше пряка покана за конкретно споразумение. Това бе забелязано от Андраши, който упорито продължаваше да изтъква изгодите за Англия при осъществяването на неговите идеи. В поредния доклад № 25 от 29 януари, пристигнал в Лондон на 5 февруари, А. Бюканън предаваше допълнителните предложения на австро-унгарския външен министър.

Явно раздразнен от британската съдържаност по въпроса, Андраши целеше някакво въображаемо сплашване на Англия чрез посочване на неотдавнашния успех на руската политика на Лондонската конференция. Сега той реши да припомни, че „начинът, по който е бил представен въпросът за Черно море, задължава Великобритания и Австрия да бъдат внимателни наблюдатели на бъдещите въоръжения на Русия, в тези води“¹⁴⁷.

Според неговото мнение „за Австрия е от жизнен интерес, щото военните и флотските съоръжения на Турция да бъдат достатъчни за нейната отбрана, тъй като в случай на руска агресия Австрия е решена да помага в тази отбрана“¹⁴⁸.

Той добавя, че „Австрия има право да изразява мнението си относно средствата и системата на отбрана, с която Портата би се подготвила да посрещне евентуалностите на бъдещето. Руска окупация на Цариград, придружена от въстанически и враждебни движения в Босна, Херцеговина, Черна гора, Сърбия, България, Румъния и Гърция, не е много невероятна евентуалност и тогава ще бъде безполезно да се защитава един труп.“¹⁴⁹

Андраши не скри, „че установяването около нейните граници на независими славянски държави под закрилата на Русия е най-голямата възможна опасност за Австроунгарската империя, понеже съществуването на такива държави би било първата стъпка към опита да се отдели от империята славянското население или, с други думи, да се унищожи тя — едно развитие, което би могло да бъде като резултат и на увеличаването на това население посредством присъединяването на славянските провинции от Турция. Поради същата причина при наличието на 3 000 000 румънци в пределите на Австро-Унгария имперското правителство се противопостави сполучливо на приемането от страна на принц Чарлс на титлата принц на румънците, докато препоръча на Портата да не се противопостави на същия да бъде наричан принц на Румъния.“¹⁵⁰

След като направи тези забележки на автора на Гренвил, Андраши присъединително уверението в заключителните параграфи. Явно убеден, че старият шлагер за руската опасност не е толкова силна карта в решенията на Великобритания да сключва съюзи и поема ангажименти, Андраши допълнително разви схващането, че „съгласуваното действие на Великобритания и Австрия би могло да направи много, за да предотврати неестествен съюз между Германия и Русия, в какъвто съюз първата сила може да бъде въввлечена като осигуровка срещу подновената борба с Франция. Ако първата би била убедена, че Англия и Австрия са сплотени и решени да попречат на всяко необуздало прекъсване на мира в Европа, тя би могла да получи доверие по отношение на настоящото си положение и при всички случаи да избегне съюз с Русия.“¹⁵¹

Това неприкрито предупреждение от страна на Виена посредством перспективите на руско-германско сътрудничество бе нещо по-сериозно за либералите. За всяко английско правителство бе съвършено ясно, че колебанието на Бисмарк между Русия и Австро-Унгария са главната причина за неэффективността на германо-руското сътрудничество в източните работи. Интересите на австрийския капитал на Балканите служеха като балансиращ фактор в отношенията между Германия и Русия на Изток. Но ако Виена приеме посредничеството на Германия за разделянето на Балканите на сфера на австрийски и руски интереси, тогава мястото на Австро-Унгария като преграда срещу руското влияние на Балканите оставаше празно. Именно тази част от монолога на Андраши става причина кралицата да предупреди Гренвил „да не се обезкуражават нашите приятели във Виена относно нашата готовност да си сътрудним срещу опасността, идваща от север“¹⁵².

Макар че последната заплаха на Андраши бе направила впечатление, английското правителство не прие никаква конкретна основа дори за бъдещи преговори по въпроса. С поверително нареждане номер 48 от 3 март 1872 г. Гренвил съветваше Бюканън да предаде английския отказ на Андраши „по възможно най-любезен начин“¹⁵³.

Поредното писмо на Гренвил съдържа фрази от типа, че „Англия е готова да действа заедно с Австрия за политика на мир, като правителството на Нейно Величество вярва, че съчетаните действия на двете страни за тази цел не биха останали без резултат“¹⁵⁴.

Това бе разбрано от Бойст, който забеляза, че за да имат истински ефект тези действия, ще бъде необходимо двете правителства да споделят помежду си своите възгледи. „Такова сътрудничество — заяви той — не

би могло да се получи, ако веднъж се консултира Русия най-напред, а друг път някоя друга сила.¹⁵⁵

Намесилият се в преговорите граф Бойст се оплаква във Форин офис, че споразумение без съюз няма никакви практически резултати. Той изтъкна, двете главни опасности, които трябва да бъдат предотвратени: 1. Политически съюз между Русия и Франция или 2. Континентално сътрудничество между Русия и Германия.

„ И двете страни желаят поддържането на мира и консолидирането на Германия, обаче първият съюз би бил заплаха за мира, докато последният съюз би насърчил Русия в смисъл неблагоприятен за общите ни интереси“¹⁵⁶ — напомня след шефа си Бойст.

Според него двете правителства трябва да предприемат инициатива, преди да се консултират с други правителства.

В този, както и други подобни случаи парламентаризмът в Англия бе търсената причина за оправдание. Гренвил уверяваше Виена, че „без разрешение от моите колеги не бих могъл да дам изискваното от граф Андраши официално обещание, аз бях сигурен, че само изразявах техните чувства, когато го уверявах за нашата решимост да се свързваме свободно и открито веднага с правителството на Австро-Унгария при появяването на каквото и да е било затруднение във Европа“.

Финалният етап от тези интензивни диагнози на различно равнище между Виена и Лондон е направената на 25 април декларация от А. Бюканън, че правителството на Нейно Величество е решено да се свързва свободно и открито веднага с правителството на Австро-Унгария при настъпването на усложнения в Европа. В този дух бяха редактирани всички английски отговори във Виена до пролетта на 1874 г. — едва в средата на същата година австро-унгарското правителство изостави идеята за антируски съюз между Виена и Лондон. Несръчната дипломатическа клопка на Андраши претърпява провал.

Това беше всичко в отговор на тригодишните опити на Австро-Унгария за сключването на съюз между двете държави. Австро-английските преговори свидетелствуват, че въпреки старата антируска насоченост, преобладаваща в принципите и методите на английската външна политика, британските управляващи кръгове нямаха никакво намерение да приемат договорно задължение с друга европейска държава с цел конфронтация на руското влияние на Изток. В Лондон вече добре си даваха сметка, че панславизмът като политическа програма на Балканите ставаше по-опасен за Хабсбургската империя, в чийто конгломерат от народности славяните представляваха непривилегировано мнозинство. Опитът на Бисмарк да предотврати сблъскването между Русия и Австро-Унгария с цел консолидацията на двете немски сили след 1871 г. засилваше неохотата, с която Англия сътрудничеше на австро-унгарската съпротива срещу руската политика на Балканите. Интересите на Англия на Балканите, концентрирани в района на Пролливите и неговия естествен хинтерланд — източната част на Балканския полуостров, не налагаха такова сътрудничество с Австро-Унгария, която бе в неопреодолим конфликт с подкрепения от Русия славянски елемент в Западните Балкани и Адриатика. Английското правителство не отказа по принцип съюз с Австро-Унгария, но отхвърли учтиво предложението за конкретно обвързване. То можеше да потърси съдействието на Австро-Унгария само при критични ситуации в случай на слизване на руските войски в

близост до Проливите. Дотогава английското правителство смяташе, че може да опонира с дипломатически средства руските инициативи по Източния въпрос. Той избягваше опасни провокации спрямо Русия от типа на предлагания съюз. В общата история на периода 1856 — 1878 г. австро-английските преговори маркират онова, което бе вече установено с Лондонската конференция от 1871 г. — бавното, но постъпателно изживяване на англо-руския антагонизъм в Европа. Възникването на Голямата балканска криза изведе този антагонизъм на авансцената на световната политика. Но и тогава той не доведе до въоръжено стълкновение, както бе предречено от много тогавашни политически наблюдатели. Кримските времена бяха мъртви. За осъществяването процеса на нарастващото подобрене на англо-руските отношения несъмнено допринесе и провалът на проектирането споразумение между Англия и Австро-Унгария, идея, отново подновена и отново погребана през 1876 г.

Австрийската инициатива свидетелствува за един важен етап от развитието на Източния въпрос. Този етап се характеризира със засилването на националния фактор. Оттам произтича особената заинтересованост в него на Австро Унгария, която търсеше средства за неутрализация на славянските движения вътре в империята. Опитът на Австро-Унгария да замести Франция в кримската коалиция с Англия срещу Русия не успя. Това окончателно убеди нейните държавни ръководители в смисъла на участието в Съюза на тримата императори.

* * *

Така англо-руските противоречия, които бяха определящият отрицателен фактор по времето на Кримската война, навлязоха в бавен процес на дестабилизация — процес, неравномерен, бавен и с противоречиви и застъпващи се фази. Но господстващата тенденция в неговото развитие бе несъмнено позитивна. Тази тенденция бе проявена не само в полското въстание от 1863 г., по време на двете войни за германското обединение или в Италия, но и в болезнените точки на англо-руските конфликти в Европа — Проливите, Балканите и Източното Средиземноморие. Докато Русия бе отстранена от Балканите, тя концентрира усилията си в Далечния Изток, Кавказ и Средна Азия, където можеше по-ефективно да засяга английските интереси и където Англия не можеше да разчита на антируската коалиция. Това понякога автоматически засилваше англо-руските враждебни отношения в Европа, но често действуваше и в обратна посока. Ставаше все по-ясно, че тактиката на Палмерстън за директна конфронтация срещу Русия въпреки нейната слабост може да има по-сериозни от преди последствия. През разглеждания период Англия не направи нищо за запазване на баланса на силите в Европа, но не направи нищо и срещу Русия. През пролетта на 1871 г. в отсъствие на победена Франция тя отстъпи пред руския натиск и с това сложи край на най-значимата част от Кримската система. Видяно в по-далечна историческа перспектива, именно през настоящия период бе предрешена линията на бъдещото развитие на отношенията между Англия и Русия. При цялата неистова антируската кампания в Лондон и антианглийската агитация в Петербург през 1878 г. заради Турция през 1886 г., заради Афганистан и през 1886 — 1887 г. заради България тези страни вече никога не застанаха една срещу друга като военни противници. На-

против — 14 юли 1914 г. ги завари като настоящи и бъдещи съюзници. Главните резултати от този продължителен процес бяха подготвени още по времето на края на Кримската система.

Така предпазливата намеса на Русия в европейските работи и практическата ненамеса на Англия в континенталите проблеми създаде не само териториална, но и тактическа близост между двете страни. Използвайки изострящите се противоречия между Англия и европейските сили, заинтересувани в колониални завоевания в Африка, руското правителство успя да въстанови част от своя външнополитически престиж. Това бе необходимо условие за нейното „връщане“ в Европа и особено на Балканите, не по малко по значение от такава дипломатическа победа като отмяната на черноморските клаузи на Парижкия договор. Но пътят на Русия към топлите морета и на европейската дипломатическа сцена минаваше несъмнено през Балканите.

След неуспеха си в Румъния Русия се обръща отново към националните програми и движения на балканските славяни. По този начин се осъществява една взаимно полезна и взаимно преплитаща се зависимост. От една страна, руската политика на създаване на трайна защита на южните граници на Русия чрез контрол в района на Проливите поддържа историческата заинтересованост на нейната политика да подкрепя националноосвободителното движение на нетурските народи в Османската империя. От друга страна, развиващите се мащаби на идейна зрелост и организационна стабилност на националните движения на Балканите оказват самостоятелна и дейна помощ на руската политика в Европа. Тази съществена взаимна зависимост е една от най-значителните особености на историческия процес на Балканите след Кримската война. Но засилването на позициите на Англия в Близкия Изток стана причина за нови конфронтация между Англия и Русия. Още през ранните 70-те години на XIX в. новопристигналият в Цариград граф Игнатиев писа: „Икономическото влияние на Англия води след себе си и политическо, което е антируско по своята насоченост.“¹⁵⁷

Това временно изостряне на англо-руските отношения заради Източния въпрос не можа обаче да спре общия процес на дестабилизация на англо-руските противоречия. Събитията на Балканите от 1875 — 1877 г. изправиха отново Англия срещу Русия на Изток. Но това бе последната фаза на едно дълго състояние на политическа вражда, което бе съдено да бъде изживяно още в годините след Кримската война.

¹ Определянето на общите задачи на руската външна политика в десетилетието 1856—1866 г., така както са видени по документите на Министерството на външните работи на Русия вж. у С. А. Никитин. Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей 50—70-е годы XIX в. М., с. 168—169; за следващия период срв. Докладната записка на А. М. Горчаков до Александър II от 3 септември 1866 г., където са посочени целите и средствата на външната политика на Русия („Красный архив“, т. 93, 1939, с. 108).

² Британско държавно архивохранилище—Паблик Рекорд Офис — кореспонденция, заведена от Форин офис — пореден том 424 от серията Турция — номер 21, приложение 2 от 9 юли 1860 г. (По-нататък PRO, FO, 424/21).

³ А. Дж. П. Тейлор. Борьба за господство в Европа. М., 1960, с. 157—158; А. Дебидур. Дипломатическая история Европы. Т. II. М. 1947, с. 213.

⁴ G. Szabad, Kossuth and the British Balance of Power Policy 1859—1861. —Academical Scientinum Hungarica, 1960, 34, p. 3.

⁵ К. Косев. Бисмарк. Източният въпрос и българското освобождение—1856—1878. С., 1978, с. 257; А. В. Тарле. Сочинения. Т. V. М., 1958, с. 56.

⁶ R. Milliman. British Foreign Policy and the Coming of the Franco-Prussian War. Oxford, 1956, p. 160—161

⁷ С. С. Татищев. Дипломатические беседы о внешней политики России. СПб., 1890, с. 120.

⁸ F. H. Skrine. The Expansion of Russia 1815—1900. Cambridge, 1903, p. 177

⁹ W. E. Mosse. The European powers and the German Question 1841—1871, Cambridge, 1958—p. 256.

¹⁰ В. Трайков. Идеологически течения и програми в националноосвободителното движение на Балканите до 1878 г. С., 1978, с. 337—340.

¹¹ Д. Косев. Франция и българското освободително движение 1860—1869. С., 1978, с. 85.

¹² W. Mosse. Op. cit. p. 289—290.

¹³ M. Edwards. Playing the Great Game. A Victorian Cold War. London, 1975, p. 169.

¹⁴ F. Hardie. The Political Influence of the British Monarchy, London, 1970, p. 28.

¹⁵ W. E. Mosse. The Rise and Fall of the Crimean System, London, 1963, p. 205; PRO, FO, Confidential, 4804, Turkey, p. 99.

¹⁶ W. L. Langer. European Alliances and Alignments 1871—1890. New York, 1931, p. 13—14.

¹⁷ R. W. Seton-Watson, Britain in Europe 1789—1914, A Survey of Foreign Policy, Cambridge, 1938, p. 506.

¹⁸ А. З. Манфред. Образование русско-французского союза. М., 1975, с. 81—94.

¹⁹ Литературата по тези въпроси на балкански и европейски езици е трудно обобщима по автори и идейни школи. За съвременни постижения на историографията вж. В. Трайков. Цит. съч., с. 304—312, 351—357.

²⁰ Liton Papers, Correspondence, 519/7, Indian Affairs, p. 169. 364.

²¹ PRO, F.O, White Papers, vol. I, Correspondence (1857—1886), p. 197.

²² British Museum, Additional Manuscripts, Layard Papers, 39131. F. 8

²³ Ibidem, 39131, f. 12.

²⁴ R. L. Shukla, Britain, India and the Turkish Empire, 1853—1882, Bombay, 1973, p. 50.

²⁵ Ibidem, p. 73.

²⁶ Ibidem, p. 64.

²⁷ Official Proceedings, 1857, p. 81—97; S. F. Fairlie, The Anglo-Russian Grain Trade 1815—1861. London, 1959, p. 401.

- ²⁸ К. Šarova, A. Pantev, Mackenzie and Irby and New Trends in the English Policy towards the Sothers Slavs.—Etudes Historiques. T. VI, p. 119—141.
- ²⁹ PRO, FO, 195 (Constantinople), 829, O. 66—89.
- ³⁰ British State Papers, Confidential Print, 3085, № 046, p. 38.
- ³¹ Вж. Сборника Независимостъ Румыни, Бухарест, 1978.
- ³² В. Н. Гросул, Е. Е. Чертан, Россия и формирование Румынского независимого государства, М., 1969, с. 105.
- ³³ PRO, FO, 27/236, № 370.
- ³⁴ PRO, FO, 96/25, Malsbury to Loftus. F. 16.
- ³⁵ Ibidem.
- ³⁶ В. Я. Гросул, Е. Е. Чертан. Нит. съч., с. 143.
- ³⁷ Пак там, с. 142.
- ³⁸ PRO, FO, 260 (Serbia), 2, p. 97; BM, Add. MSS., 38987, p. 29.
- ³⁹ PRO, FO, 23/7, p. 533—536.
- ⁴⁰ BM, Add. MSS., Gladstone Papers 38939, t. 126(5).
- ⁴¹ The Memoirs of Sir Robert, Morier, vol. I, p. 406.
- ⁴² E. F. Robinson. Op. cit., p. 91.
- ⁴³ PRO, FO, 260/3, p. 91.
- ⁴⁴ E. F. Robinson. Diplomatic Relation between Serbia and England from 1859 to 1867, London, 1925.
- ⁴⁵ PRO, FO, 260/2, p. 99; PRO, War Office, 106/7, p. 91.
- ⁴⁶ British Museum, Add., MSS., 1860—1870, 38987, ff. 27—28; срв. и Д. Косев. Цит. съч., с. 74—75.
- ⁴⁷ Вж. конспект на разговорите между Дж. Ръсел и Мусурус паша в PRO, FO, 364 (У. Вант), том 8, с. 671.
- ⁴⁸ PRO, FO, 195/1959; BM, Add., MSS., 38993, ff. 188—189.
- ⁴⁹ British Foreign and State Papers, vol. LXXVII, (1863), p. 97.
- ⁵⁰ BM, Add. MSS., Gladstone Papers, 389641, p. 97.
- ⁵¹ Memoirs and Letters of the H. H. Sir Robert Morier, G. S. M. from 1826 to 1876, London, 1911, p. 404—405.
- ⁵² Ibidem, p. 277—278.
- ⁵³ Ibidem, p. 357.
- ⁵⁴ W. Mosse, The European Powers and the German Question 1841—1871. Cambridge, 1958, p. 257.
- ⁵⁵ Ibidem, p. 259.
- ⁵⁶ PRO, FO, 30 (29), p. 99.
- ⁵⁷ Н. С. Киняпина. Внешняя политика России второй половины XIX века. М., 1974, с. 14.
- ⁵⁸ А. К. Мартыненко. Русско-болгарские отношения в эпоху капитализма. Киев, 1967, с. 672.
- ⁵⁹ Н. Киняпина. Борьба России за отмену ограничительных условия Парижского мира 1856 года.—Вопросы истории, 1972, кн. 8, с. 37.
- ⁶⁰ С. Горянинов. Босфор и Дарданеллы, СПб., 1907, с. 126.
- ⁶¹ Н. Киняпина. Борьба России за отмену...
- ⁶² Восточный вопрос во внешней политике России, конец XVIII—начало XX в. М., 1978, с. 165.
- ⁶³ B. Yelavich. The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question. 1870—1887.
- ⁶⁴ PRO, FO, 257 (9), p. 76.
- ⁶⁵ PRO, FO, 30 (29), vol. 87, p. 98.
- ⁶⁶ PRO, 23 (7), p. 310.
- ⁶⁷ Восточный вопрос во внешней политике России... с. 167.
- ⁶⁸ British Parliamentary Papers, vol. LXXXVII, (1867), p. 91.
- ⁶⁹ Turkey, (1858), Cont. Print No. 361.
- ⁷⁰ Ibidem, No. 816.
- ⁷¹ Turkey, (1862), Conf. Print, No. 43.
- ⁷² Ibidem, No. 74.
- ⁷³ Ibidem, No. 143.
- ⁷⁴ Ibidem, No. 1313, p. 169.
- ⁷⁵ Turkey, (1868), No. 61, 202.
- ⁷⁶ Ibidem, 1868, No. 363.
- ⁷⁷ Ibidem, 1869, No. 30.
- ⁷⁸ Ibidem, No. 38.

- ⁷⁹ Ibidem, No, 38, Apendix 1.
- ⁸⁰ Ibidem, No. 482.
- ⁸¹ Turkey, (1870), Conf. Print., 1816, Memorandum B.
- ⁸² R. A. S a g r i é. A Diplomatic History of Europe. London, 1967, p. 167.
- ⁸³ Восточный вопрос во внешней политике России... с. 177.
- ⁸⁴ Пълният текст на циркуляра вж. в Сборник договори на Русия с други държави. 1859—1917. М., 1952, с. 105—106.
- ⁸⁵ PRO, FO, 364, vol, 8, p, 57.
- ⁸⁶ Ibidem p. 61.
- ⁸⁷ Ibidem, vol. 7, p. 93. Препис от конспекта на този разговор е изпратен на Уайт. British Library, Add. MSS., London Conference, 9485. F. 109.
- ⁸⁸ The Economist, 18. III. 1871, p. 310.
- ⁸⁹ PRO, FO, 362, Granville Papers, p. 98.
- ⁹⁰ Ibidem, p. 177; H. T e m p e r l e y, L. M. P e n s o n, Foundations of the British Foreign Policy, Pitt to Salisbury, Cambridge 1938, p. 330.
- ⁹¹ Conf. Prints, Treaties, (1870), 1816, p. 7.
- ⁹² BM, Add. MSS., 44539, f. 12, 44112, f. 163.
- ⁹³ PRO, Cont. Print, Turkey, 1817 (751).
- ⁹⁴ Ibidem, No. 207.
- ⁹⁵ Ibidem, No, 208, p. 2.
- ⁹⁶ Ibidem, p. 9.
- ⁹⁷ Ibidem, Secret, No 242, Елиът до Гренвил.
- ⁹⁸ Ibidem, p. 90.
- ⁹⁹ Ibidem, No. 312, поверителни съобщения между Е. Кемънд и К. Сторкс.
- ¹⁰⁰ PRO, Cont. Print, Turkey, 1817, No. 4—5, p. 3—6.
- ¹⁰¹ Ibidem, No. 254.
- ¹⁰² Ibidem, p. 5.
- ¹⁰³ Ibidem, p. 7.
- ¹⁰⁴ PRO, 362, Granville Papers, p. 821.
- ¹⁰⁵ H. T e m p e r l e y, L. P e n s o n. Op. cit., doc. 127, p. 331—332.
- ¹⁰⁶ Восточный вопрос во внешней политике России... с. 183; подробно за дебатите на отделните заседания вж. Н. С. К и н я п и н а. Внешняя политика России... с. 103—115.
- ¹⁰⁷ H. T e m p e r l e y, L. P e n s o n. Op. cit., doc. 129.
- ¹⁰⁸ BM, Add. MSS., 65941, f. 76.
- ¹⁰⁹ А. Дж. П. Т ъ й л о р. Цит. съч., с. 241—242.
- ¹¹⁰ British Spate Papers, Black Sea Conference, vol. II, p. 69.
- ¹¹¹ H. T e m p e r l e y, L. P e n s o n. Op. cit., doc. 128.
- ¹¹² BM, Add. MSS., 65941, f. 77.
- ¹¹³ Восточный вопрос во внешней политике России... с. 183.
- ¹¹⁴ BM, Add. MSS. 65943, f. 11.
- ¹¹⁵ BM, Add. MSS., Egerton Papers, 47239, vol. CLVIII, p. 41.
- ¹¹⁶ State Papers, Protocols of the Black Sea Conference held in London, 1871, vol. II, p. 71.
- ¹¹⁷ Ibidem, p. 74.
- ¹¹⁸ BL, ADD. MSS., 39062, F. 2.
- ¹¹⁹ PRO, 362 (7), p. 81.
- ¹²⁰ BM, Add., MSS., Eg. 3190, p. 91.
- ¹²¹ The Economist, 18. III, p: 310.
- ¹²² State papers Protocols of the..., vol. II, p. 79.
- ¹²³ PRO, 362 (8), p. 11.
- ¹²⁴ Сравни различните гледища и по този въпрос между Англия, Портата и Русия в Лондонската конференция 1871 г. Протоколи. СПб., с. 14—17.
- ¹²⁵ BM, Add. MSS., Eg., 3190, p. 15.
- ¹²⁶ Ibidem, Gomini Papers, 3185, p. 11.
- ¹²⁷ The Economist, 18. III. 1871, p. 310.
- ¹²⁸ Ibidem, p. 311.
- ¹²⁹ Тези описания на Брунов се основавали на силните антируски прояви на Мусурус по време на Кримската война. — Вж. Восточный вопрос..., с. 187.
- ¹³⁰ Пълният текст на това постановление вж. у С. Г о р я н о в. Цит. съч., с. 253, както и приложените към него коментари на автора.
- ¹³¹ PRO, WO. Част от това донесение е изпратено за сведения на Военното министерство и Адмиралтейството, заведено под сигнатура 106/8.
- ¹³² Пространствен анализ на търговията със зърно като фактор в англо-руските политически отношения и значението на търговските договори в подобряването на връзките

между Англия и Русия виж в подробно изследване на канадския учен. R. Helleiner. Free Trade 1859—1861. Toronto, 1973, p. 11.

¹³³ G. Craig. War, Politics and Diplomacy. London, 1966, p. 149.

¹³⁴ PRO, Confidential, Austria, 2961, p. 2.

¹³⁵ Ibidem, p. 3.

¹³⁶ Ibidem, p. 3.

¹³⁴ Ibidem, p. 3—4 (723).

¹³⁸ Ibidem, p. 4.

¹³⁹ Ibidem, p. 5 (723).

¹⁴⁰ Ibidem, p. 6.

¹⁴¹ Ibidem, p. 7.

¹⁴² Ibidem, p. 7—8.

¹⁴³ Ibidem, p. 9(723), D.

¹⁴⁴ Ibidem, p. 8, No.3.

¹⁴⁵ Ibidem, p. 8, No. 5. Confidential 25.

¹⁴⁶ Ibidem, p. 9—10, D.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibidem, p. 11, No. 22, Most Confidential 22.

¹⁵⁰ PRO, 362, (8), p. 19.

¹⁵¹ PRO, 362, (8), No. 48, 3. III. 1872.

¹⁵² PRO, Confidential, Austria, 2961, p. 11.

¹⁵³ Ibidem, p. 11—12.

¹⁵⁴ Ibidem, p. 11.

¹⁵⁵ Ibidem, p. 12.

¹⁵⁶ Ibidem, p. 12.

¹⁵⁷ Восточный вопрос во внешней политике России... , с. 193.

THE DESTABILIZATION OF ANGLO-RUSSIAN CONTRADICTIONS IN EUROPE — 1856—1875

Andrei Pantev

S u m m a r y)

The Anglo-Russian contradictions, which had been the determining negative factor during the Crimean War, started on a slow stage destabilization. The process was irregular, and slow, with contradictory and overlapping phases, but the dominant tendency in the developments no doubt positive. This tendency was noticeable not only in the Polish uprising of 1863, the two wars for the unification of Germany or in Italy, but also in the sore points of the Anglo-Russian conflicts in Europe — the Straits, the Balkans and the Eastern Mediterranean. While Russia was made inactive in the Balkans, she concentrated her efforts in the Far East, the Caucasus and Central Asia, where she could interfere with British interests more effectively and where Britain could not rely on an anti-Russian coalition. Occasionally the fact automatically exacerbated Anglo-Russian hostile relations on the Continent, but it also worked in the opposite direction quite often. It was becoming clearer that Palmerston's tactics for a direct confrontation with Russia might have more serious consequences. During the period under consideration Britain did nothing to preserve the balance of power in Europe, but it did nothing against Russia either. During the spring of 1871 in the absence of a defeated France, Britain gave way to Russian pressure and thus put an end to the most significant part of the Crimean system. Viewed in a historical perspective, it was during this period that the future positive development of the relations between Britain and Russia was decided.